

DPN 6648

Title : ^{वा}आगम शास्त्र व भाष्य टीका ^{वा}ĀGAMA ŚĀSTRA WA BHĀṢYA TĪKĀ

Run. No. 7374

Cat. No.

Micro. No.

Subject ^{दर्शन}Philosophy Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt.- New. / Maith.- New. / New.- Nep. /

Size in cms. 33 × 16.5

Folios 22+21+16 Lines (in a page) 14

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator भगवदानंद ज्ञान

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Bhagavada Nanda
Gyana

Ruler / place

Script : New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material : palmleaf / paper / thyasaphu /

Condition : fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

B. ॐ श्री गणेशाय नमः ॥ आगम प्राधान्ये नाद्वैतं प्रतिपाद पतात प्रत्यनीकम्...

P.T.O.

c इति श्री गोविन्द भगवत् पादपूज्य शिष्य पर (म) दैस पदिव्राजका चामरस्य
श्री शंकर भगवत्पादस्य कृतावागम शास्त्र विवरणो द्वितीयं प्रकरणं
वैतथ्याख्यं समाप्तं ॥ २ ॥ (Folio - 22)

इति श्री शुक्लानन्द पूज्यपाद भगवदानन्द शान विरचितायां गो उपादी
भाष्य टीकायां द्वितीयं प्रकरणं वैतथ्याख्यं समाप्तं ॥ (Folio - 23)

~~माहाभारत~~

आगम शास्त्र व भाष्य टीका

ਸ਼ਾਂ. ਮਾ. ਹੀ.

दुष्करोऽसुः इत्याभासः २

स्थानादित्यर्थः नत्वंतः संहृते देहांतर्जोडीषु पर्वतहस्तादीनां

अर्थः प्रमाणानुसारेण कर्तव्यं तस्या प्रमाणस्य प्रधानत्वात् नदधीनविचारानंतरं तर्काधीनविचारस्य सावकाशत्वाद्युक्तं पौर्वापर्यं
यत्कसंप्रतिष्ठाकाक्षराण्योजयति तितथ्यस्यादिनां वासाद्युदायः सुरादपस्त्वध्यात्मिकाभावाः शरीरोत्तरवस्थानेनाप्राप्त
गयति तत्रहीति तेषामेतरूपसम्पमानत्वेपि न वैतथ्यमभिचारदिसाशं कामनद्यपरिहरति नान्तित्यादिना हेतुतरां

२१३

द्वितीयो हेतुः सिद्धांती
उच्यते

आभनतिवत्

मा.भा.टी. उक्त्यायेन दृष्टं ते सिद्धे भवितुमनुमानमाह अतः स्थानादिति भेदानामित्यत्र सूचितमनुमानं रचयति जाग्रदिति तृतीयेन पादेन पक्षधर्मत्वं व्याप्य हेतो
रुच्यते तद्दर्शयति यथेति द्वितीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमाणाभावसूचकप्रतिज्ञोपसंहारवचने निगमनं सूचितमित्याह तस्मादिति सर्वदेतवैतथ्यवा
दिनां केन विशेषेण पक्षस्य विभागसिद्धिरित्याशंकां तस्याननुसंहतत्वेन भिद्यते रत्यात्र विवक्षितमर्थमाह अतः स्थानादिति स्वप्नदृष्टानामेतः

जाग्रदृष्टानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञादृष्टत्वादिति हेतुः स्वप्नदृष्टभाववदिति दृष्टान्तः यथा तत्र स्वप्ने दृष्टानां भावानां वैतथ्यं
तथा जाग्रतेऽपि दृष्टत्वमविशिष्टमिति हेतुपक्षः तस्माज्जाग्रतेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनं अतः स्थानात्संहतत्वे

अतः स्थानानुमेदानां तस्माज्जाग्रते स्मृतं यथा तत्र तथा स्वप्ने संहतत्वेन भिद्यते ४

न च स्वप्नदृष्टानां भावानां जाग्रदृष्टेभ्यो भेदः दृष्टत्वमसत्त्वं चाविशिष्टमुभयत्र ४

स्थाने संहतत्वं च न तथा जाग्रदृष्टानां ते नोचितदेशाद्यभावात्तेषां तेभ्यो वैतथ्यं स्फुटं सिद्धं हि योग्यदेशाद्यभावेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सपक्ष
त्वं जाग्रतस्य पुनरुचितदेशादि सदा वा दस्फुटं सिद्धत्वं मिति पक्षत्वमित्यर्थः तर्हि सर्वथा वैतथ्यं जाग्रदृष्टां तदार्थं तिकभावात् सिद्धिरित्या
शंकाह दृष्टत्वमिति ॥

स्वप्नवत् जाग्रतस्य मिथ्यात्वे स्वप्ननिद्रायुताविराट् जाग्रतेऽप्युपयोगो युक्तो भवतीत्यार स्वप्नेति उभयत्रैकत्वं सिद्धमिति मत्तमित्यत्र हे
तुमाह भेदानामिति भेदाभिधमाना भावास्तेषां वैतथ्यादयवतिनां ग्राह्यत्वात् ह कत्वमविशिष्टे तेन दृष्टत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषां मिथ्यात्वेन
समत्वेन तस्यानयोरेकरूपत्वे विवेकिनामभिमतमिति यत्तु विमनुमानारव्यप्रमाणा सिद्धतस्यैव फलं साधनस्यानद्वयाविशेषरूपमनेन प्रयोके
नोक्तमिति प्रयोक्तव्यं न यादृशयति प्रसिद्धे नैवेति ५ जाग्रदृष्टानां भावानां मिथ्यात्वमित्यत्रानुमानांतरमाह आदाविति यदि जाग्रदृष्टाभा

प्रसिद्धे नैव भेदानां ग्राह्यत्वात् ह कत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्नजाग्रतस्थानयोरेकत्वमाह विवेकिन इति पूर्वप्रमा
णा सिद्धस्यैव फलं ५ इतश्च वैतथ्यं जाग्रदृष्टानां भेदानां आद्यंतयोरभावात् यदादावेते च नास्ति वस्तुमग

स्वप्नजाग्रतस्थाने त्वेकमाहर्मनीयताः ॥ भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धे नैव हेतुना ५

आदावेते च यत्रास्ति वर्तमाने पितृ नथा वितथैः सदृशाः संतो वितथा र्वत्तक्षिताः ६

तस्मिन्कादित न्मधेपि नास्तीति निश्चितं लोके तथा र्मे जाग्रदृष्टा भेदा आद्यंतयोरभावाद्द्वितथैरेव मगत्तस्मिन्कादिभिः
सदृशत्वाद्वितथा एव तथा र्वितथा र्वत्तक्षिता मूवैरनात्मविद्भिः ॥

वामिथ्यात्वेन प्रसिद्धत्वादिभिः समत्वात् मिथ्या कथं तर्हि तेषां घटः सत्यः सन्नित्यमथात्वेन प्रतीतिरित्याशंकाह वितथैरिति प्रकृते
जाग्रन्मिथ्यात्वे हेतुतरात् तेषां कस्योपपत्तिरिति रतश्चेति विमते मिथ्या आदिमत्त्वा दंतवत्वात् स्वप्नादिवदित्यर्थः उक्तानुमानदृष्टिमेव्याप्तिं क
थयति यदादाविति यदादिमदंतवत्त्वमिथ्या यथा मगत्तस्मिन्कादीत्यर्थः व्याप्तिमतः साधनस्य पक्षधर्मोपपत्त्यानेन प्रतिज्ञोपसंहारवचने नि
गमनं दर्शयति तथेति अनुमानस्य घटारिषु मत्त्वात् ह कप्रसक्तविशेषमाशंकासंतगधवेन गामिति वतस्यापत्तिकसत्त्वविषयत्वात् नैव मित्याह तथापीति

मां भा. शी. ४
सप्रत्यमिष्यात्साधयंतवत्तात्रभवति किं नु फलपर्यंतत्वाभावाज्जागरितस्य फलपर्यंतत्वात्रमिष्यात्वमिष्याशंकाह सप्रयोजनतेति फलपर्यंततागहितोपाधेः साध
नव्याय कलेफलितमाह तस्मादिति जाग्रदृष्ट्याभावावहतागस्यते श्रोकस्य व्यावृत्त्यां मुपाध्याशंका मुपस्थापयति स्वप्नेति जाग्रदृष्ट्याभाववत्स्वप्नदृष्ट्याना
मभितुल्यं सप्रयोजनत्वमिष्युपाधिरसंभवमाशंकाह नत्विति अनुमानस्योपाधिकत्वेनासाधकत्वे फलितमाह तस्मादिति हेतोः सोपाधिकत्वेदुष

प्र २
स्वप्नदृष्टवज्जागरितदृष्ट्यानामर्पसत्वमिति यदुक्तं तदुक्तं यस्माज्जाग्रदृष्ट्यात्रयानवाहनादयः क्षुत्पिपासारिनिवृत्तिक
वंतो गमनागमनादिकार्येष्वसप्रयोजनादृष्ट्याः ननु स्वप्नदृष्ट्यानां तदास्ति तस्मात्स्वप्नदृष्टवज्जाग्रदृष्ट्यानामसत्त्वं मनोरथ
मात्रमिति तत्र कस्माद्यस्मात्सप्रयोजनतादृष्ट्यात्रयानादीनां सास्वप्ने विप्रतिपद्यते जागरिते हि भुक्तापीत्वाचरत्तावि

सप्रयोजनतातेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते तस्मादाद्यंतवत्त्वेन मिथ्यैव तलुते स्मृताः ७

निवर्तितत्स्वप्नमात्रवत्स्वप्निषासाधार्तमहोरात्रोपितमभुक्तवंतमात्मानं मन्यते यथा स्वप्ने भुक्तापीत्वात्तात्प्रोक्षितस्तथा
तस्माज्जाग्रदृष्ट्यानां स्वप्ने विप्रतिपत्तिर्दृष्टा तौ मन्यामहेतेषां मर्पसत्त्वं स्वप्नदृष्टवदनाशं कनीयमिति तस्मादाद्यंतवत्

उभयत्र समानमिति मिथ्यैव तलुते स्मृताः ७

यति तत्रेति साधनव्याख्यादिदोषादृते नोपाधिरसंभुशक्यमित्याह कस्मादिति फलपर्यंततागहितोपाधेः साधनव्याप्तिमाह यस्मादि
त्यादिना तामेव विप्रतिपत्तिं प्रकटयति जागरिते हीति उक्तमर्थं दृष्ट्यानेन स्पष्टयति यथेत्यादिना उपाधेः साधनव्याप्तिनिगमयति त
स्मादिति हेतोः सोपाधिकत्वाभावे फलितमाह अतएव हेतुद्वयमुपसंहरति तस्मादिति

राम ४

स्याप्यपदार्थविकल्पितं

दृष्टांतस्य साध्यविकल्पशंका निवारयति अपूर्वमिति यथा स्वर्गनिवसनशीत्यानामिंद्रादीनां महत्साध्यादिधर्मस्तथा यदि मपूर्वस्वप्नदर्शनं मन्यते तद
विषयानिनः स्वप्नस्थानवतो दृष्टो वेधमस्तेन दृष्टत्वात् तस्य मिष्यात्वमिष्टिरित्यर्थः कथं तेनैव दृष्टत्वं तत्राह तानपमिति यथैवेह व्यवहारमसौ मुनिश्चितो
देशोत्तराप्रामाण्येन मार्गेण देशोत्तरंगत्वात् तत्रासाद्यार्थो न्नी सते तथा यस्वप्नदृष्ट्या स्वप्नगतान् परार्थान्यथोक्तप्रकारान् प्रतिपद्यते तस्य स्वप्नस्य

स्वप्नाग्रद्वेदयोः समत्वात् जाग्रद्वेदानां समत्वमिति यदुक्तं तदसत् कस्मात् दृष्टांतस्यासिद्धत्वात् कथं न हि जाग्रदृष्ट्यागवै
तेभेदाः स्वप्नदृष्ट्यते किं तर्हि अपूर्वस्वप्ने यश्चति चतुर्देतंगतमारूढमष्टभुजमात्मानं मन्यते अन्यदपि गवैप्रका

अपूर्वस्यानि धर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनां तानयं प्रसते गत्वा यथैवेह मुनिश्चितः ८

रमपूर्वपश्यति स्वप्ने तत्रान्येनासता सममिति सदेव अतो दृष्टांतो सिद्धः ॥ ८ ॥

स्यानि धर्मत्वाद् नुसर्गो दिवमिष्यात्वमित्यर्थः श्लोकव्यावृत्त्यां सांका मुपस्थापयति स्वप्नेति समत्वमाद्यंतवत्तादिति अनुमानमिदं स्याथ
स्यानुमानदोषा किं तरेणासत्त्वमभुक्तमिति पृच्छति कस्मादिति व्याप्तिभूमिद्वयनव्याप्तिभंगो यमाह दृष्टांतस्येति असिद्धत्वेन
अपूर्वकं विशदयति कथमित्यादिना अपूर्वदृष्टेनैव विवर्णोति चतुर्देतमिति ॥

यत्र यत्र दृष्टव्यं तत्र तत्र मिष्यात्वं जाग्रदवस्थायां दृष्टव्यं वनति
मिथ्यात्वं नास्ति २

मो.भा.टी. अमरपित्रिनेत्रादिदृष्टान्तस्यासाध्यविकल्पे सिद्धे प्रागुक्तानुमानानुपपत्तिरिति कथितमाह तस्मादिति दृष्टान्तसिद्धिं दूषयन्नुमानेधयति तत्रेति सा
 २ तत्किं स्वतः सिद्धं किं वा यतो नाद्यो न इत्यतदयोगादिसाह नतदिति द्वितीयेतन्मिथ्यात्वसिद्धिरिति प्रत्येयप्र पूर्वकमाद्ययादमवतारयति किंतु
 ३ ति तद्वतामस्य गणि व्याकरोति स्थानिनरति अर्धस्य स्वप्रदर्शनस्य स्थानिधर्मत्वे दृष्टान्तेन साधयति यथेसादिना अर्धदर्शनेन स्वप्रदृष्टधर्मो

तस्मात्स्वप्रवृत्तागारितस्यासत्त्वमित्युक्तं तत्र स्वप्रदृष्टमपूर्वयन्मयमे नतस्वतः सिद्धं किंतु हि अर्धे स्थानिधर्मो हि स्थानि
 नोदृष्टो वहि स्वप्रस्थानवतो धर्मः यथा स्वर्गनिवासि नामिद्रादिनां सहस्राक्षत्वादितथा स्वप्रदृष्टोऽपूर्वो यंधर्मः न स्वतः
 सिद्धो दृष्टः स्वरूपवत् तानेवंप्रकारानां पूर्वान् स्वचित्तविकल्पानयं स्थानी स्वप्रदृक् स्वप्रस्थाने गत्वा प्रेक्षते यथैवेह्यो
 के सुशिक्षितः देशांतरमार्गः तेन मार्गे तादेशांतरं गत्वा तानपदार्थानपश्यति तद्वत् तस्माद्यथा स्थानिधर्माणां रज्जुसर्पम
 गतमिकादीनामसत्त्वे तथा स्वप्रदृष्टानामपूर्वाणां स्थानिधर्मत्वमेवेत्यसत्त्वे अतो न स्वप्रदृष्टान्तस्यासिद्धत्वे

पिचैतन्ववत किं न स्यादिसाशंका बाधोपलब्धौ मैवमित्याह न स्वतरति उत्तरे विभज्यते तानि सादिना अर्धो र्गां स्वप्रदृष्टानां स्थानि
 धर्मत्वे विकिमाया तमिसाशंकाह तस्मादिति स्वप्रदृष्टान्तस्य साध्यविकल्पत्वाभावे निगमयति अतो नेति पूर्वस्या पूर्वस्य वा स्वप्रदर्शनस्य
 स्वप्रदृष्टधर्मत्वेन तदविद्याविलसितत्वात् दृष्टान्ते साध्यसंप्रतिपत्तौ तथैव जाग्रदवस्था नैमिष्यात्वे युक्तमित्यर्थः ॥

जाग्रदृष्टानां मिथ्यात्वे तेषु सदसद्विभागप्रतिभासविरोद्धमिसाशंका दृष्टान्तेन साधने स्वप्रवृत्ताविति श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह अर्धत्वेति स्व
 प्रदृष्टान्तस्या पूर्वदर्शनेन त्व प्रयुक्तो साध्यविकल्पत्वं कां परिहृयेति याचत स्वप्रस्थाने सर्वस्या पूर्वस्य मिथ्यात्वा विशेषेयीत्यर्थः असत्यत्वे परमा

अपूर्वत्वा शंका निराकृत्य स्वप्रदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्रतुल्यतां जाग्रदवस्थानां प्रयंचयन्नाह प्रै स्वप्रवृत्तावपि स्वप्रस्थाने प्यंतश्चेत
 सामानोरथसं कल्पितमसतसं कल्पानं नरसमकालमेवादर्शनात् तत्रैव स्वप्रवृत्तिश्चेतसा गही तंच सुगदि द्वारेणोपल

स्वप्रवृत्तावपि त्वंतश्चेतसा कल्पितं त्वसत वहिश्चेतो गही तंसदृष्टं वै तथ्यमेतयोः ९
 जाग्रदवृत्तावपि त्वंतश्चेतसा कल्पितं त्वसत वहिश्चेतो गही तंस युक्तं वै तथ्यमेतयोः १०

अथं घटादि सदसो वमसमिति निश्चिते पिसदसद्विभागो दृष्टः उभयोरप्यंतर्वहिश्चेतः कल्पितयोर्वै तथ्यमेव
 दृष्टं ९ सदसतो वै तथ्यं युक्तं अंतर्वहिश्चेतः कल्पितत्वा विशेषादिति व्याख्यातमन्यत १०

राते र्धमद्विस्वस्य न मिथ्यात्वे तत्रापि न हि विभागप्रतिभासविरोधात् कुतो मिथ्यात्वमिसाशंका बाधा विशेषादिसाह उभयो इति ९ तमिति १० ॥
 दा शंति कमाह जाग्रदिति युक्तत्वे हेतुमाह अंतरिति श्लो कस्या नाम स्यातां व्याख्या नमनपेक्षिते व्याख्यातप्रायत्वादिसाह व्याख्या

विनोदेनदत्तः दिवानमुन्ने

मा.भा.री सर्वमिच्छाते प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्त्याविरोधाभाशं कते उभयोरिति कर्तृकरणाकार्यवस्थानुपपत्त्यापिविरोधोस्ती
साह कोवाति विकल्पको निर्मातेति यावत्प्लोकस्य चोपपत्त्यप्रतिजानीते चोदकरति अथ योजानया प्रथमार्थापत्तिवि
रोधं स्फोरयति स्वप्नेति चतुर्थपादमवतार्योपीपत्त्यंतरविरोधं स्फुटयति कोवैतेषां भित्तिकर्ता हि पूर्वोन्मूतं स्मृत्वा तज्जातीयाच्चिन्मते तेन स
चोदकश्चाह स्वप्नजाग्रतस्थानयोर्भेदानं यदि वैतथ्यं कस्य न तर्हि श्वेतः कल्पिता भेदानुवृत्ते कोवै

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्पदि ॥
कस्य नानुवृत्ते भेदानं कोवैतेषां विकल्पकः ॥

तेषां विकल्पकः स्मृतिज्ञानयोः कश्चात्वेन नित्यमभिप्रायः नवेन्निरात्मवादरूपः ११

यत्तु भवत्या लोपेण कर्त्रा लोपो विवक्षितस्तथा च कर्त्रादिव्यवहारानुपपत्तिः सर्वमिच्छाते दुर्वारेत्यर्थः यो ध्यात्तं प्रमाता यश्चाधिदे
वं कर्तेश्चरत्तावुभावपिमिच्छेत्संगीकारात् प्रमात्रादेरसत्त्वमिच्छाशंकाह नवेदिति यदि प्रमाता कर्ता वा नेष्यते तर्हि
नैरात्म्यमिष्टमेवायद्यते नवेतदष्टं शक्ते आत्मनिराकरणात्पुंश्रुत्वा त्रिराकर्तुं रेवात्मत्वादित्यर्थः ॥

यत्ती

कर्तृकार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिपरिहरति कल्पयति कारांतरं व्यवस्थिनति आत्मनेति कर्मांतरं व्यावर्तयति आत्मानमिति ॥ कर्त्रेतरं विचारयति आत्मेति
तस्य द्योतकोत्तरयेष्टां प्रतिक्षिपति क्षिपति देव इति विवर्तवारं द्योतयति समापयेति सर्वमिच्छातेपि माया कल्पितभेदानुरोधेन कर्तृत्वादिव्यवस्थानुवृत्ती
तिभावः प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिप्रसाह स एवेति राकस्मिन्नेवादिती ये प्रतीचिवस्तुनिकात्यनिकभेदनिवेधना सर्वव्यवस्थे सत्रप्रमाणा माह इति
वेदांतेति यथा घटस्रष्टाकुत्वालोधिष्ठातामरुतो दृष्टो न तथेहान्योधिष्ठातास्तीत्याह स्वप्नमिति यथा तत्र प्रदास्यमुपादानमधिष्ठानुरस्यरधिगते
न तथा अन्यदुपादानमस्तीत्याह स्वप्नात्मानमिति तत्र च घटं कुर्वतो भूभागो भवत्याधारो न तथेहाधारो न्योस्तीत्याह आत्मन्येवेति परिणामकादेवाव

स्वयं समापयात्मात्मानमात्मादेवः आत्मन्येव वक्ष्यमाणं भेदाकारं कल्पयति रज्जादाविवसर्पादीन स्वयमेव वातानुवृत्ते भेदानत

कल्पयसात्मानमात्मादेवः स्वमापया स एव वृत्ते भेदानरति वेदांतनिश्चयः १२

इदेवेति एवं वेदांतनिश्चयः नास्योस्तिज्ञानस्मरणायः नवनिरास्यदेसवज्ञानस्मृतीवै नाशिकानामिवेसभिप्रायः १३

रविवर्तवारं प्रकटयितुं स्वमापयेत्सुकंतं वृष्टं तमाह रज्जादाविति माया दूरेण चिरात्तज्जगत्त्रिमातृत्वमुक्ता तस्यैव बुद्धिप्रतिविम्बितस्य
प्रमातृत्वमिच्छाह स्वयमेव वेति न च प्रमातृत्वस्य तात्त्विकत्वे रज्जादौ सर्पादिदृक् न वेदमिच्छात्वनिर्द्वारादित्याह तद्वदिति कर्त्रादिभेदस्य प्र
मात्रादिभेदस्य वमिच्छात्वेनेह नानास्तीत्यादिश्रुतिप्रमाणा यति इत्येवमिति स एवेत्येवकार्थमाह नास्योस्तीति योजगत्स्रष्टा यश्च प्रमाता
ततो न्योज्ञानस्य स्मृतेऽप्ययोनस्तिवेतनभेदे मानाभावादनुभवस्य सोऽप्येकाश्रयस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ज्ञानस्मरणायप्रापेसा विषया
पेक्षा नानास्तीत्याशंका बाधितप्रसिद्धिविरोधान्नैवमित्याह नवेति १४

मो-भा-दी. प्रकृतायां कल्पनायां विवक्षितं क्रममुपन्यस्यति विकरोतीति नियतांश्चेति विकारादनियतांश्चेति विवक्ष्यते प्रतिपिपित्तं क्रमप्रतिपत्त्यर्थे एष्यति संकल्पयन्निति
 ७ श्लोकाक्षरयोजनया बुभुक्षितं क्रमप्रसापयति उच्यते रसादिना अन्योश्चेति शास्त्रीयाविति यावत् चित्तमध्ये वासनारूपेण व्यवस्थितान्नभिः कल्पनामरूपेण
 १२ यत्नेन व्यवहारयोग्यत्वमाह आयाकृतानिति कल्पनाकालान्विद्युदादीनस्थिरानित्यर्थः वहिःस्थितो वहिर्मुखो वात्यानव्यवहारयोग्यान्पदार्थान्कल्पयति
 अंतश्चित्तसुतेभ्यो व्याहृतवृद्धिर्मनोरथादित्यस्यान् आत्मन्यवस्थितान्भावानव्यवहारयोग्यान्कल्पयित्वा पुनर्वहिर्यव्यवहारयोग्यतायै कल्पय

संकल्पयन्केन प्रकारेण कल्पयतीति उच्यते विकरोति नानाकरोति अपरान् लोकि कान्भावान्पदार्थान् च आदीनानां श्रान्तश्चित्तं
 ते वासनारूपेण व्यवस्थितान् आयाकृतानि यतांश्च दृष्टिष्व्यादीनानि नियतांश्च कल्पनाकालान्वहिश्रितः सन्तथांश्चित्तो म

विकरोत्यपरान्भावानंतश्चित्ते व्यवस्थितान् नियतांश्च वहिःस्थितान् कल्पयते प्रभुः १३

नोरथादित्यस्यान्निसेवं कल्पयति प्रभुरीश्वर आत्मेत्यर्थः ॥

~~नोरथादित्यस्यान्निसेवं कल्पयति प्रभुरीश्वर आत्मेत्यर्थः ॥~~ तीत्यर्थः एतदुक्तं भवति यथा लोके कुलात्पोवातं तु वायो वा घटं पटं वा कार्ये चिकीर्षुरादौ व्यवहारयोग्यान्
 क्लिबुद्वावादिभ्यो यथा ता मेव वहिर्नामरूपाभ्यां संपादयति तथैवायमादिकर्तो पिमाया तस्यास्वचितेनामरूपाभ्यामव्यक्तं रूपेण व्यवस्थितान्स्व
 यपदार्थान् प्रथमं सिद्धिस्तथाकारेणांतर्विभाव्यपश्चात्तवहिः सर्वप्रतिपत्तिसाधारणारूपेण संपादयतीति कल्पनायां क्रमाधिगतिरिति १३

कल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन्काले सत्त्वाभावाज्जाग्रदुत्पत्त्यानां च कल्पनाकालात्कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादन्यपत्रंते वांमिथ्यात्व
 मित्याशंकाह चित्तेति ये कल्पनाकालभाविनो भावान्मनस्यो तर्जते ये च प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन पूर्वापरकालभाविनो वहिरेव व्यवहारयोग्या
 दृश्यंते ते सर्वे कल्पिताः सतोमिथ्येव भवितुमर्हन्ति प्रत्यभिज्ञापमानत्ववशात्तद्विशेषस्तु नाकल्पितत्वप्रयुक्तः कल्पितेऽपि तदृशनादित्यर्थः श्लोकव्यावर्त्त
 माशंकां दर्शयति स्वप्रवदिति यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं कल्पितमिथ्येव व्यस्यते तथा जागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्य दितेन कल्पितमिथ्येव स्यात्तत्राद्यापि निर्ह
 रितमित्यत्र हेतुमाह यस्मादिति आत्माविद्याविवर्त्तेन चित्तेन तावदंतर्विनिर्मिता मनोरथरूपामनस्यो तर्जते मानाः वहिरज्जुसर्पादिश्चेति ते नैव परिधि
 स्वप्रवृत्तिपरि कल्पिते सर्वमित्येतदशंकाते यस्माच्चित्तपरि कल्पितैर्मनोरथादित्यस्यांश्चित्तपरि धेयैर्वैलक्षण्यं वात्यानामन्योन्यपरि धेयत्वमिति
 सानुपत्ताशंका चित्तकालाहियेतस्तु चित्तपरि धेयाः नान्यश्चित्तकालव्यतिरेकेण परि धेयकः कालोपेयांते चित्तकालाः कल्पनाकालावोपलभ्यंते
 चित्तकालाहियेतस्तु द्वयकालाश्च ये वहिः कल्पितारवते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः १४

इत्यर्थः द्वयकालाश्च भेदकाला अन्योन्यपरि धेयाः यथा गोदोहनमास्ते यावदास्ते तावद्दोधि यावद्दोधितावदास्ते तावान्यं ॥

यंते ते हि कल्पनाकालमात्रभाविनो न प्रसीयंते तैः सह वैलक्षण्यमनसो वहिर्जाग्रदृश्यमानानां भावानामन्योन्यपरि धेयत्वं कालरूपावधि
 त्वत्वेन प्रत्यभिज्ञागोचरत्वमिति यस्मादुपलभ्यंते तस्मादुपलभ्यंते जागरितस्य स्वप्रवृत्तिमिथ्यात्वमित्यर्थः श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह सानेति ये मनस्यंतम
 नोरथरूपाः भावास्ते चित्तकाला भवन्तीत्यत्र चित्तकालत्वविशदयति चित्ते सोदिना वाच्यार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह कल्पनेति द्वितीयया
 दमवतार्यया करोति इत्येति ये मनसो वहिरुपलभ्यंते ते भेदकालाः कालस्य भेदो भेदकालः संयथांते तथेति व्युत्पत्तेस्तथा न्येन पूर्वोक्तान्येन
 वापरेण परि धेयाभिन्नकालावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाना इत्यर्थः प्रत्यभिज्ञा ॥

२ मा भा टी

१२

यमानत्वमुदाहरणानि हतया स्फुटयति यथेति आगोदोहनं गोदोहनपर्यंतमास्ते देवदत्तसिद्धितीति प्रत्यभिज्ञाशेषत्वेनाभितोदाहरणीयायावता कालेना
वृष्टि श्रोवते तावता कालेनावृष्टि श्रोवते गोदोहनं निर्वर्तयतीत्यनेक कालावस्थाभित्तेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तस्य दर्शयति यावदिति यावता कालेनाप्येवार्थ
क्रियां निर्वर्तयितुं शक्नोति तावता कालेनावृष्टिः सन्नेवति हतीत्युदाहरणं तस्माद् तावानिति परोक्षतया स्थितो यावता कालेनावृष्टिः स्वकार्ये
निर्वर्तयितुं शक्नोति तावता कालेनावृष्टिः सति हतीत्यपरमुदाहरणं तस्माद् तावानिति उक्तेन न्यायेन परेणापरेण कालेन परिच्छेद्यत्वं जायदृष्ट्या

एतावान्तरतिपरस्परपरिच्छेद्यपरीच्छेदकत्वं वाच्यानां भेदं नैते द्वयकालाः अतश्चिन्नकालावाद्याश्च द्वयकालाः कल्पिता
रावते सर्वे न वास्यो द्वयकालत्वविशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेणा न्यहेन कः अत्रापि हि त्वप्रदृष्टान्तो भवत्येव ॥ १४ ॥

नोभावानामुपलभ्यते कालद्वयस्य परिच्छेदकत्वं तथा च ते सर्वे भावावहिर्दृश्यमानाः द्वयकालेन कालद्वयेन परिच्छेद्या भवन्तीत्यर्थः तृतीय
पादे व्यावृष्टे अंतरिति चतुर्थपादार्थमाह नेत्यादिना वास्यो जायदृष्टेषु वाच्यपदार्थेषु व्यवस्थितो द्वयकालत्वेन कालद्वयावच्छेदेन कृतः प्र
त्यभिज्ञा यमानत्व रूपो विशेषो न्यहेन कौन भवति कल्पिते पितया विधिविशेषसंभवादित्यत्र दृष्टान्तमाह अत्रापि हीति यद्यपि सर्वं जायदे
दजातं कल्पितं तथापि तत्र यथोक्तो विशेषः स्फुटं सिध्यति त्वमे सर्वं भेदजातं कल्पितं त्वेति प्रत्यभिज्ञा यमानत्वाज्जागरिते पितृपु
त्रेति त्वर्थः १४ स्वप्नजागरितयोर्हमयोरपि मिथ्यात्वे स्फुटा स्फुटा वभासविभागानुपपत्तेर्न विशेषेण मिथ्यात्वमिच्छां कार अर्थकारति

एम.

ये मनस्यंतर्भावनारूपत्वादस्फुटा ये च मनसो बहिर्गलभ्यमाना स्फुटा भवन्ति ते सर्वे मनः स्पंदनमात्रत्वेन कल्पिता मिथ्ये वांत वेदिरिंद्रियभेदनिमित्तः स्फुटत्वा
स्फुटत्वविशेषः न मिथ्यात्वमिथ्यात्वे वा तत्रोपयुज्यते मिथ्या भूतेषु पितृदर्शनादित्यर्थः श्रोत्राक्षराणि व्याकरोति योपीत्यादिना मनस्यंतर्मनोरथरूपाणां
भावानामव्यक्तत्वं स्फुटत्वं तत्र हेतुमाह मनरति चक्षुरादिराद्यत्वेन मनसो बहिर्भावनानां स्फुटत्वं दृष्टं तदेवामिथ्यात्वकृतमिति शोकाकारयति नासाविति सर्व
संप्रति यत्रामिथ्यात्वेपि स्वप्ने स्फुटत्वा स्फुटत्वविशेषप्रतिभाना त्रसो विशेषो मिथ्यात्वमिथ्यात्वे वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह स्वप्नेपीति अयं विशेषस्तर्हि के
न सिध्यतीत्याशंका चतुर्थपादार्थमाह किं तर्हि न मनोमात्रसंबंधादंतर्भावानां वासनामात्ररूपाणामस्फुटत्वं बहिर्भावनानां तु चक्षुरादिवहिरिंद्रियसंबंधा

योप्यंतरव्यक्तत्वं भावनानां मनोवापनामात्राभिव्यक्तानां स्फुटत्वं वा बहिश्चक्षुरादींद्रियांतरे विशेषो नासौ भेदनामस्तिलकृतः स्वप्ने पितृदर्शनात्किं
तर्हि रेंद्रियांतरे कृतत्वाच्च अतः कल्पिता एव जायद्वा अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धं १५ वाच्यानामध्यात्मिकानां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया

अव्यक्ता एव येतु स्फुटा एव ये बहिः कल्पिता रावते सर्वे विशेषस्ति रेंद्रियांतरे १५

जीवं कल्पयते पूर्वततो भावान् पृथग्विधान वाच्यानामध्यात्मिकानां चैव पृथग्विधानां स्मृतिः १६

कल्पनायां किं सत्यमिति उच्यते जीवं हेतुफलात्तत्वं अहं करोमि मम सुखदुःखे रसे वंद्यता एव बुद्धे आत्मनि रज्ज्वा मि वसंथे कल्पय

स्फु युक्तं स्फुटत्वं तदेव विशेषो मिथ्यात्वविशेषे पिसिध्यतीत्यर्थः स्फुटत्वं प्रतिभासभेदस्यामिथ्यात्वेपि संभवति ॥ तैर्वैततस्तादर्थ्येन क्रियाका ॥

प्रागुक्तमनुमानमविहं दृष्टिसुपसंहरति अतस्ति १५ भवतु सर्वं कल्पितत्वं सायुनः सर्वं कल्पना केन हारेणोत्पादकाह ॥ जीवमिति आत्मा हि सर्वं स्व
मायावशेन कल्पयन्नादौ किं शिष्टरूपा जीवं कल्पयति तत्सृष्टा तदेवानुपविशदिति श्रुतेः स्वप्ने वजीवभावमां पृथक्तेन हारेण पुनर्नानाविधानभावा
न्निर्मितीतेनानस्मृतिवैषम्यान्न कल्प्योषु भावेषु वैषम्योपपत्तिरित्यर्थः श्रोकव्यावर्त्तप्रश्नमुत्थापयति वाच्यानामिति पदार्थः साध्यसाधनतया स्थिताः
वाच्याः सुखदुःखे ताने रागद्वेषे वमादयस्त्वाध्यात्मिकास्तेषां परस्परनिमित्तनैमित्तिकतास्ति वाच्यान्निमिती कृत्वा ध्यात्मिका भवेति ॥ ॥

उपाधिरूपता

२मा भा. टी.

तानि निमित्तकृते तरे जायते तदेवमितरे तानि निमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनायां मूलं वक्तव्यं निर्मलकल्पनायां मतिप्रसंगादित्यर्थः। श्लोकास्मात्प्राप्तं नयापरि
हरति उच्यते इति हेतुफलतात्त्विकमित्युक्तमेव मनसि अहमिति हेतुफलभावविकल्पपरिष्ठापनात्सर्वं जीवकल्पनाधिष्ठानं दर्शयति अनेन नैमित्तिक-आरो
पितस्याधिष्ठानापेक्षास्तीत्यत्र दृष्टं तमाह **ज्वातिवेति** द्वितीयतः तीयादाविभजते तत्र इति तदर्थे न प्रथमं कल्पितस्य भोक्तृजीवस्य शेषत्वेनेत्यर्थः
यद्यपि जीवः पूर्वकल्पनायां मूलभूतो हेतुः तथापि तस्य तत्र कल्पनाविशेषो विशेषहेतुव्यतिरेकेण संभवतीति शङ्कते तत्रेति वक्तव्यं पादेनोत्तरमाह **उ**
चतर्नि कल्पितो विशेषरूपेणोति शेषः अधिकृतः स्वामित्वेन संवद्ध इत्यर्थः इति शब्दः श्लोकास्मात्प्राप्तं नयासमाप्तिद्योतनाथः। प्रकृतकल्पनामेव प्र

रकफलभेदेन प्राणादीनां विधानभावात्वात्यानाध्यात्मिकाश्चैव कल्पयते तत्र कल्पनायां को हेतुरिति उच्यते यो सोऽयं कल्पि
तौ जीवः सर्वकल्पनायां अधिकृतः स यथाविधा पादशीविधा विज्ञानमेत्यति यथाविधत्वाविधेयस्मृतिस्तस्येति तथा स्मृतिर्भवति
सरति। अतो हेतुकल्पनात्फलविज्ञानं ततो हेतुफलस्मृतिः ततस्तद्विज्ञानं तदर्थक्रियाकारकतत्फलभेदविज्ञानानि तेभ्यस्तस्म
त्तिसत्स्मृतेष्वपुनस्तद्विज्ञानानि ह्येवंवात्यानाध्यात्मिकाश्चैव तरे तरे निमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्पयते ॥ १६

पंचयति अतस्मादिता सत्यत्रयानाद्युपयोगे तस्यादिसंभवति असति संभवतीत्यन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यापातभोजनादिकं हेतुरिति कल्पनाविज्ञानं
उत्पद्यते ततस्तत्कारिकं फलमितिकल्पनाविज्ञानं जायते ततोऽपरेषु कृतयो रभयोरपि हेतुफलयोः स्मृतिरुद्भवति ततश्च फलसाधनसमानजातीयो
कर्तव्यताविज्ञानं ततश्चाभिलषिततत्त्वादिफलापित्वेन पाकादिक्रियातत्प्राकृतं दुःखादिनस्फुटानिष्पत्त्यादीनि विशेषविज्ञानानि भवन्ति ततो हेतु
दिस्मृतिः ततस्तदनुष्ठानं ततश्च फलमित्यनेन क्रमेणानिद्यो हेतुहेतुमत्तया कल्पना भवतीत्यर्थः प्रकृतांकल्पनामुपसंहरति ॥ **इति चमिति १६**

इत्यनेन जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति **अनिश्चितेति** श्लोकस्मात्सर्वं दर्शयितुं हतं कीर्तयति तत्रेति पूर्वश्लोकः सप्रत्यर्थः जीवकल्पनायाः निरसायोगात्स
निमित्तत्वं सवक्तव्यत्वात् ततस्त्वस्तुत्वे निश्चितं नुपपत्तेरवस्तुत्वे निमित्तत्वादिहेतुजीवकल्पनाया दुर्घटत्वात् तत्कार्यमतापि कल्पनानावकल्प्यतस्याश्लोक
ने सैवेति उत्तरत्वेन श्लोकास्मात्प्राप्तं तदर्थं व्याचष्टे **दृष्टं** तेनेति स्वर्गसाधारणरूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत् अनवधारितत्वेनैव स्फोरयति एवमेवेति रज्जु
रेवमित्यनेन प्रकारेणोत्तरार्थः उक्तावधारणादिसेकारां सवयति मंदेति पूर्वैरज्जुस्वरूपनिष्पत्त्याप्रागवस्थापित्यर्थः सर्पादिकल्पनायां मन्वययति
रेकसिद्धमुपादानमुपयस्यति स्वरूपेति। एतदेव व्यतिरेकद्वारा विहराणेति यदिहीति देवदत्तसहस्राद्यवयवेषु तद्रूपेणैव निश्चितेषु सर्पादिविकल्पोपस्थानो

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पना मूलमित्युक्तं सैव जीवकल्पना किं निमित्तं तेति दृष्टं तेन प्रतिपादयति यथा लोके स्वेन स्वरूपेणानिश्चितान
वधारिता एवमेवेति रज्जुः मंदं धकारे किं सयं उदकधारं उच्यते वाने कथाविकल्पिता भवति पूर्वस्वरूपानिश्चयनिमित्तं यदि हि पूर्वमेव रज्जु

अनिश्चिता यथा रज्जुरंधकारे विकल्पिता सर्पाधारदिभिर्भावैस्तद्वात्मा विकल्पितः १७

स्वरूपेणानिश्चिता स्यात्तनसर्पादिविकल्पोऽभविष्यत् यथा स्वरूपेणानिश्चिता स्यात्तद्वद्वेत्तु फलादिसंसारधर्मानर्थविलक्षण
रातया स्वेन विष्णुवित्तप्रमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वाज्जीवप्राणा धनेन भावभेदे रात्मा विकल्पितरस्यः सर्वोपनिषदसिद्धांतः
फलभेदे तथापुनो वर्तित्यपि रज्जुरूपेणानिश्चितेनासौ युक्तं तथा च रज्जुना देव संभवतीति सार्थः उपपादित्वं दृष्टं तमनुग्रहाणां तिकमभिसंधानः वक्तव्यं
पादार्थमाह एवमिति हेतुफलार्थमादिशदेन कर्तृत्वगद्वयारिगत्वेन विलक्षणत्वेनैव स्फुरयति स्वेनेति अनारोपितेनेति यावत् वित्तमेव विष्णुत्वेन न्या
दिगदिसंज्ञाकारोत्तरं सत्यत्वेन तन्मात्रत्वेनेत्यर्थः तन्मात्रत्वमप्युक्तं सामान्यविशेषभावादि साधकाह स्वेनेति नवतत्रा न्यदस्ति सुखमिति मत्वा विशिनष्टि
अद्वयेति सच्चिदानंदं दृष्ट्वात्मा विधा विलसितं हैतमित्यत्र प्रमाणं सवयति इत्येवमिति अद्वैतश्रुतयस्तथा च तत्र तत्रोपलभ्यं ते यत्र हि हैतमिव भवती
त्याद्याश्च हैततयातिभासयोर्मयात्मा वेदयेत्यर्थः श्रुतयः श्रुयंते तेना हैततत्वे हैतमविधा विज्ञं मितमिति प्रमाणा सिद्धमित्यर्थः ॥ १७

भोक्तृत्व

अविद्या दृश्यादृश

अविद्याकृता जीवकल्पने सन्नपमुत्वेनोक्तं तदेवेदानीं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति निश्चिन्तायामिति । अजुरेवेति रज्ज्वां निश्चिन्तायां तर्ह्यज्ञाननिवृत्तेस्तदुक्तमर्थो दि
विकल्पः सर्वव्यापित्वेन रज्ज्मात्रेण वशिष्यते तद्वात्मनिष्ठो तो निश्चयो यदा संपद्यते तदा सर्वस्यात्मनि विद्याकल्पितस्य जीवादि विकल्पस्य व्यवृत्तेरहे तमेव
आत्मतत्त्वे परिशिष्यते तस्मादात्मविद्याविज्ञेयता जीवकल्पने सार्थः दृष्टो तभागे व्याचष्टे । अजुरिति तद्वदित्यादिव्याकरोति तथेति सर्वस्यापि संसारकृतो
धर्मस्यात्मन्यारोपितस्यासत्त्वादेकं यन्निषेधशालं तेन जनितं विज्ञानमेव सूर्यादौ कस्तकृतयो यमात्मविनिश्चयः सप्तवादितीयः शिष्यते हेतुपुनः सर्व
मेव व्यावृत्तं भवतीत्यर्थः आत्मविनिश्चयमेव विशिनष्टि आत्मेवेति सर्वमिदमात्मैवेत्युक्ते रणं त्वं तस्योच्यते सर्वमाविनाकाराणो न संस्पृश्यन्त्यो अश्वः

रजुरेवेतिनिश्चयेसर्वविकल्पनिवृत्तौरजुरेवेतिवादैतंयथातथानेतिनेतीति सर्वसंसारधर्मभूयप्रतिपादकशास्त्रजनितविज्ञा

निष्प्रियायां यथा रज्ज्वा विकृत्यो विनिवर्तते। रज्जुरेवेति चादौ तंतद्दयात्तविनिश्चयः॥ १८॥

नसर्गलोककृतात्मविनिश्चयः आत्मैवेदं सर्वं अपूर्वो न परो न तरो वा सः स वा स्याभ्यं तरो स्य जः अजरो मरो मतो भव स क स वा द्वय रति
पश्चाद्वा विना कार्येण संचंधविधुरो न परः अंतरं छिद्रं तच्छूनो नंतरः चिदेका सस्तस्यैव प्रसक्तमवात्य त्वे कार्य कारणात्प्रष्टुमभय कल्पनाधिष्ठान
त्वेन ततो र्थांतरत्वादिसाह स वा स्येति विशेषरात्रयं कौटस्य व्यवस्थापनार्थं जन्मादिसंवेधाभावकारणमविद्यासंवेधरहितं दर्शयति अभय
रति न सत्त्वविद्यातत्रकारणात्वेन संवेधमनुभवति तस्य पूर्णात्वेन कारणान्न पेक्षत्वादिसाह एकरति हैता हैत व्यावृत्त्यर्थमवधारणो न न विद्या
याः निराश्रयत्वानुपपत्तेराश्रयांतरस्य चासत्वात्तत्रैव सा प्रविशतीति चेत् सत्यमविद्ब्रह्म व्यातस्यः तत्र प्रवेशे पिव सुदृष्ट्या नासौ तस्मिन् प्रवेशं प्रभवती
सभिषेसाह अद्वय रति १८

प्रविष्टानां २

आत्मनो द्वितीये कथमने कैर्भा वैस्तस्य वि कथितत्वमिह प्रामाया प्रतिपत्ता प्रसवतिष्ठते प्राणादिभिरिति सिद्धं तोत्वाभिसेधिमुद्वाटयन् उत्तरमा
ह मायेति बोधभागे विभजते यदिति उत्तरार्द्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति उच्यते इति॥ मायामेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति तामेव मायां कार्यद्वारा स्फो

यथा तैकरावेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनंतैर्मावैरेतिः संसारलक्षणेर्विकल्पित इत्युच्यते अणुमाये या तस्यात्मनो देवस्य
यथा माया विना विहिता माया गगनमतिविमलं कुसुमितैः सफलपलाशैस्तृभिरकीर्णमिव करोति तथेयमपि देवस्य मायाय

प्राणादिभिरनंतैस्तुमाचैरतैर्विकल्पितः॥

मायैषातस्य देवस्य या यं मोहितः स्वये १८

यायेत्त्वयमपि ~~मममायादुरत्ययेत्युक्तं~~ प्रमोहितश्चमोहितोभवति मममायादुरत्ययेत्युक्तं १८

रयति ययेति यथा लोको मोहितो मोहपरवशो दृश्यते तथा यमात्मा स्वयमेव मायासेवधा तमोहितो भवति अतो मोहद्वारात्मा न्येव माया
धिगतिरित्यर्थः मायायामोहहेतुत्वं भगवतापि सूचितमित्याह ॥ ममेति १६

२५ भा. टी.
११

कते प्राणादयः अनन्ताभावायैरात्मविकल्पते माययेत्येसायां प्राणादिविकल्पनामुदाहरति प्राणरतीति प्राणो हिरण्यगर्भस्तस्येश्वरो वासज
गतो हेतुरिति प्राणाविदो हेराण्यगर्भाद्या वैशेषिकादयश्च कल्पेति तदिदं कल्पनामात्रं तत्र स्पष्टं हिरण्यगर्भस्य सर्वजगद्देवत्वे मानाभावात्तु
हृषेयागमैस्यायोरुषेयश्रुतिविरोधे स्वार्थे मानत्वायोगात्तस्येश्वरवादस्य च प्रमाणायुक्तिविहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्यर्थः कल्पनांतरं द
र्शयति भूतानीति चेति एष्विषये नोवायवस्तत्त्वानि तानि च त्वारिभूतानि जगत्कारणानीति लोकायतिकास्तदपि कल्पनामात्रं न हि भूतानि स्व
त्सिद्धानि जडत्वे विरोधाच्चापि परतः सिद्धानि स्वगुणस्यैतन्मत्त्वयाह कत्वा योगात्तद्विगतौ स्मस्य वद्विषयत्वादर्शनादतो भूतानि जगत्

प्राणरति प्राणाविदो भूतानीति वतद्विदः गुणरति गुणाविदस्तत्त्वानीति वतद्विदः ॥

रतीति कल्पनैवेत्यर्थः सत्त्वरजस्तमोसित्रयोगुणाः साम्येनावस्थिताः जगतो महादित्तस्य गुणस्य कारणा मिति सांख्यास्तदपि कल्पनामात्रं सा
म्येनावस्थितानो कारणात्वे प्रत्यभिभवप्रसंगाद्द्वेषमभजनस्य च निर्हेतुकत्वे सदा तेषां तत्तमहेतुकत्वे हेतोर्नित्यत्वे प्राचीनदोषानुषंगार्थे नि
त्यत्वे हेतुत्वं तदा ये स्याम न वस्थानादिसाह गुणरतीति कल्पनांतरमाह तत्त्वानीति चेति आत्मा विद्या शिव इति संक्षेपतत्त्वानीति तत्त्वानि
सर्वजगत्प्रवर्तकानीति शैवमस्य ते तदपि कल्पनामात्रमात्मनो भिन्नत्वे शिवस्य घटादिगुल्यत्वप्रसंगे भिन्नत्वे तत्त्वानां त्रिसंख्यात्वादित्यर्थः

कोटिद्वयं ३

नाशप्रसंगात् ३

वैशेषिकाणामनुजमनानुशरिणः
जीवाणां प्राणसंक्षेपः ३

पायं पायभाष्यकारः

एकस्यात्मनो विश्वाद्यः पादाः सर्वव्यवहारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रं निरंशस्यात्मनो शभेदानुपपत्तेरित्याह पादारतीति वात्स्यायनप्रभृती
नां कल्पनां कथयन्ति विषयारतीति शब्दादयो विषया भूयो भूयो भुज्यमानास्तत्त्वमिति विभ्रममात्रं विषयविषयाणां च दूरमस्ये तमेतरं
पभुक्तं विवहेति विषयाः स्मरणादयीति विषयानुसंधानस्य निंदितत्वात् तेषां यारमर्थिकतत्त्वभावानुपपत्तेरित्यर्थः भूर्भूवः स्वरिति त्रयो लोका

पादारति पादविदो विषयारति तद्विदः लोका
रति लोकविदो देवारति वतद्विदः ॥ २१ ॥

वस्तुभूताः संतीति यो रणि कास्तदपि कल्पनामात्रं स्थानभेदेन त्रित्वे तदाने तस्य दुस्तरत्वात् तत्त्वात् तस्य वा सिद्धत्वादिसाह लोकार्थेति । अ
ग्रीडादयो देवास्तत्त्वत्वादातारोनेश्वरस्तथेति देवताकांजीयास्तदपि कल्पनामात्रं मम्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य फलदात्वे तेषां मत्त्वमर्थो विशेष
वाभावप्रसंगात् तत्त्वात् त्रैलोक्यकारत्वे तदा गधनवैयर्थ्यात् तद्वक्तानामपि विप्रतिपत्तिर्दर्शनात् तत्त्वसादस्या किंचित्करत्वादित्याह ॥ देवारति चेति

विद्यादर्शनात् ११

२ मा. भा. टी.
१२

अग्नेदादयो वेदश्चत्वारस्तत्त्वानीति यावत्काः वदन्ति तदपि कल्पनामात्रं न हि वेदास्तौ किकर्तव्यमिति हि सादृश्यं ते क्रमवतामेव वर्णानां वेदशब्दवाच्यत्वांगी
कारात्क्रमेणोच्चाराणोपलब्धयोऽस्यतरगतोर्वोच्चाराण्येतथावत्तथाविधक्रमवतां वर्णानामपि तत्परावेदशब्दवाच्यत्वात्कुतो वेदानां परमा
र्थेतेत्याह वेदादतीति ज्योतिष्टोमादयोपतावस्तुभूताभवंतीति बोधायनप्रभृतयोपानिक्तमस्यतेतदपि भ्रांतिमात्रं यत्तु व्याख्यास्यामोऽयं देवतासा
गरसत्रैकैकस्मिन्पुत्रविज्ञानाभावात्समुदायस्यावस्तुतत्वादित्याह यत्तार्तिवेति भोक्तेवात्मानकर्तृति सांख्यास्तत्र भागो यदि विक्रियास्वीक्रियते
तर्हि कथं नानि सत्त्वादिप्रसंगः स्वभावत्वे सदा स्यादिति विषयसन्निधौ भोक्तृत्वं भ्रांतिरेवेत्याह भोक्तेति चेति स्यंकारस्तु भोज्यं वस्तुतिप्रतिजानते त

वेदादतिवेदविदो यत्तार्तिवतद्विदः भोक्तेति वभोक्तृविदो भोज्यमिति वतद्विदः २२
सस्मरति सस्मरति सस्मरति वतद्विदः मूर्त्तमिति मूर्त्तविदो मूर्त्तमिति वतद्विदः २३

दयिनमधुरादिरसमंजकमंजनादेस्तदैवायथा तदर्थं नादौ कारुष्यासंभवादित्याह भोज्यमिति चेति २२ आत्मा सस्मोऽणुपरिमाणाः स्यादिति के
चित्तत्रयुगपदशेषशरीरयापि वेदानुसंधानासिद्धेरित्याह सस्मरतीति स्थूलोदे होऽहं प्रपद्यादात्मेति लोकायतभेदस्तच्च न मृतमुषुप्रयो
रपि संघाताविशेषाच्चैतन्मप्रसंगादेकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात्संघातस्य वावस्तुत्वादित्याह स्थूलमिति चेति मूर्त्तस्त्रिभूत्यादिधारी महेश्वरः
वकारिधारी वा परमार्थो भवतीत्यागमिकास्तदपि भ्रांतिमात्रं मस्मदादिशरीरवत्तस्यापि शरीरस्य वाच्यमौक्तिकत्वाच्चीत्याविग्रहकल्पने च वि
ग्रहाभावे लीलायोगादयुक्तमित्याह मूर्त्तमिति अमूर्त्तः सर्वाकारभूयोनिः स्वभावः परमार्थमिति भूयोवादिनस्तदपि कल्पनामात्रं परमार्थोनिः स्वभावश्चेति व्याघातादित्याह अमूर्त्तमिति चेति २३

तन्ममतानुशरीराः २

कालः परमार्थमिति ज्योतिर्विदस्तच्चनकालैकोमुहूर्त्तदिव्यवहारो योगात्तत्रानात्वेपि न स्यात्तन्ममविषयत्वेन प्रतीतेः उदयकालरूपादिना क्रियाधर्मे
त्वेन प्रतीतेः स्फुटत्वाच्च क्रियाधर्मेत्वं कालेपि तदुपतिदर्शनादस्यथा कालानवच्छिन्नत्वेन क्रियानित्यत्वादिताह कालमिति ती स्वरोदयवि
दस्तुदिशः परमार्थमिहाहस्तदपि भ्रांतिमात्रं तद्विदमापि पराजयदर्शनादित्याह दिशमिति चेति धातुवा दोमंत्रवादश्चोसादयोर्वस्तुभूताभवं दा
तीतिकेचित्तदपि कल्पनामात्रं तस्यादिसंभावे स्थिते नष्टे वकनकादि स्वभावात्संभवात्तत्र वादपि कालदृष्टो न जीवति अकालदृष्टः स्वयमे
वोऽस्यास्यतीत्यभ्युपगमात्तस्यामोहमात्रमित्याह वेदादतीति भुवनानि वतुर्दशवस्तुनीति भुवनकोशविदस्तदपि कल्पनामात्रं तेषामदृष्ट

त कालमिति कालविदो दिशमिति चेद्विदः वादमिति वादविदो भुवनानीति तद्विदः २४
मनमिति मनोविदो बुद्धिरिति वतद्विदः चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः २५

त्वाच्च वचनेभ्यस्तदर्शनं तेषां मिथो विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह भुवनानीति २४ मनरावात्मेति लोकायतभेदस्तदपि भ्रांतिमात्रं तस्य स्वाते
येकैशप्राप्त्यनुपपत्तेरस्वाते च वदवदनात्तत्वात्करणात्वाच्च दीयवदात्मात्मायोगादित्याह मनमिति बुद्धेरित्याह तौ ह स्तेषामपि भ्रां
तिमात्रमेव तत्तु प्रेयमिवारादेयस्य वदवदतिरिक्तवद्यत्वादित्याह बुद्धिरिति चेति चित्तमेव वात्माकारभूत्यविज्ञानं तदेवात्मेत्य
रेतत्रापि प्रागुक्तन्यायाविशेषानुत्पन्नातिवमित्याह चित्तमिति धर्माधर्मौ विधिनेषध्वोदनागम्योपरमार्थविति मोमोसकाः तदपि
कल्पनामात्रं देशकालादिषु धर्माधर्मयोर्विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह धर्मेति २५

२ मां. भा. टी.
१३

प्रधानं मूलप्रकृतिर्महदहंकारतन्मात्राणीति सप्रकृतिविकृतयः पंचतानेन्द्रियाणि पंचकमेन्द्रियाणि पंचविषयाः मनश्चैकमिति षोडशविकाराः पुरुषसुर
शिवभावेति पंचविंशति संख्याकः प्रपंचो वस्तुतिसंख्यासूचक इत्येवमात्रं पंचविंशतिविशेषाणां व्यावर्तकत्वे वैधर्म्याद्वावर्तकत्वे व्यावृत्त्यप्रमि
त्यप्रमितोरनुपपत्तेरित्याह पंचविंशक इति पातं जलाः पुनरीश्वरमधिकं पश्यंतः षड्विंशतिः पदार्था इति कल्पयंतितदयुक्तमीश्वरस्य पुरुषोत्तमो वा
दधिकत्वानुपपत्तेरनेतरभावेद्यदवदनीश्वरत्वप्रसंगादित्याह षड्विंश इति चेति पाशुपतास्तु रागाविद्यानियतिका लकला मायाधिकास्ते रावैकविंश
तपदार्था इति ब्रुवते तत्रैकं श्लेषि रागाविद्ययोरांतरभेदवदस्मितादेरपि तद्विब्रवेन संख्यातिरेकात्तत्परागोपत्वसितत्वे तस्याप्यविद्योपलक्षितत्वेने
नूनतायातादविद्यामाययोश्चैकत्वादचांतरभेदेन नियतावपितदुपपत्तेः संख्यातिरेकं तादवस्थ्यं कालकलासु बतयति हेरित्याह एकविंशक इ

पंचविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे एकविंशकरादुपरानंतरतिचापरेः २६॥ लोकानलोकविदः

प्राहुः परमा इति तद्विदः स्त्रीपुंनपुंसकलिंगाः परापरमथापरे २७

ति अनंतं यदार्थमेवेन नियतोस्तीति केचित्तदपि नवादिनां विवोददर्शनात् विवादस्य चाज्ञानमूलत्वादित्याह अनंतरतीति २६ लोकानुरंज
नमेव तत्त्वमिति वलोकिकास्तदपि विभ्रममात्रं लोकस्य भिन्नचित्वात्तदनुंजनस्येश्वरेणाधिकर्तुमशक्यत्वादित्याह लोकानिति दसप्रभृतयस्त्या
श्रमाः परमार्था इति समर्थयंते तदसदृशस्याश्रमशब्दार्थत्वेऽद्वादेरपि प्रसंगान्जातेष्वदुर्विवेचनत्वात्तत्त्वस्याश्रमस्य दर्शयितुमशक्य
त्वात्संस्कारस्य वदेहसमवायित्वेपारलौकिकत्वायोगादसंगेवात्मनितदसमवायादित्याह आश्रमा इतीति वैष्णवकराणां स्त्रीपुंनपुंसकलिंग
जातं तत्त्वमिति वरायंति तदप्ययुक्तं ह्यादेः शब्दस्वभावत्वे सर्वादीनां लिंगत्वायोगादेकस्यानेकभावत्वा संभवादोपाधिकधर्मत्वेव तस्या
वलुलप्रसंगादित्याह स्त्रीपुंनपुंसकमिति हेवस्मिन्वेदितयेपरं वापरं चेति केचित्तच्चनपरिच्छेदेकचिदपि वस्तुत्वायोगात्तवलुतो अपरिच्छि

न सप्तदशवादिनाह परापरमिति २७

एम.
१३

लिं. क. २

सृष्टिर्बोलायास्थितिर्वीतत्वमिति योराणिकास्तदपि कल्पनामात्रं सतोऽसत्तयोऽस्याधभावस्य वस्यमाणत्वादिति विवक्षित्याह सृष्टिरित्यादिना यथोक्तकल्पनाना
मधिष्ठानं सृष्टयति सर्वे चेति उदाहरताश्चानुदाहृताश्च कल्पनाभेदापावेतो विधेते सर्वेपि प्रकृतात्मन्येव कल्पनावस्थायां कल्प्यतेनात्मनः कल्पितत्वे सर्वस्य कल्पितत्वे
नाधिष्ठानत्वायोगादित्यर्थः प्राणादिश्लोकेषु प्राणाशब्दार्थमाह प्राणा इति तस्यैव बीजात्मनो विकारविशेषत्वादितरेषां न ततोऽयं तभिन्नत्वेत्याह तत्कार्येति अतिप्र
पदार्थे स्फुटयति अस्य इति कुलधर्मो ग्रामधर्मो देशधर्मश्चेति एते सर्वशब्देन गृह्यंते तेषामात्मनितदज्ञानादेव कल्पितत्वं सदृशं तस्यैव पतियोग्यतार्थकल्पनाच्च

न्यो

प्राणाः प्राज्ञो बीजात्मा तत्कार्यभेदाहीनो स्थित्यंताः अन्ये च सर्वे लौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिताभेदाः रज्ज्वमिव स्योदयः तच्छून्य आत्मन्यात्मस्वरूपा
निश्चयं हेतोरविद्यया कल्पिता इति पिंडीकृतोर्थः प्राणादिस्थित्यंतानां श्लोकानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फलप्रयोजनेत्वाद्यत्रोक्ततः २८
किं बहुना प्राणादीनामस्य तममुक्तमनुक्तं वा न्येभावेपदार्थदर्शयेद्यस्याचो योऽपरिदमेव तत्त्वमिति सतं भावमात्मभूते पश्यत्यमह

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः स्थितिरिति स्थिति विदः सर्वे चेहनु सर्वदा २८

यभावेदर्शयेद्यस्य तभावे सतु पश्यति तचावति सभूला सौतद्रहसमुपैति तः २९

मिति वाममेति वा तं वदूषारं सभावेवति यो दर्शितो भावो सौ भूत्वा रसति स्तेनोत्तना सर्वतो निरुतादिः तस्मिन् ग्रहः तद्रहस्तदभि
निवेश इदमेव तत्त्वमिति सतं गृहीतामुपैति तस्यात्मभावे निगच्छतीत्यर्थः २९

न्यत्वेमाह तच्छून्य इति किमिति समुदायार्थः श्लोकानामुच्यते श्लोकांतोऽपि वप्रत्येकं पदार्थव्याख्यानमेतेषु किं त्रस्यादिसांकाह प्रत्येकमिति २८
लौकिकानां परीक्षकाणां वकतिपयकल्पनाभेदानुदाहृतानंतत्वादशेषतस्त्वामुदाहर्तुमशक्यत्वे दृष्टा संक्षेपमात्रमाचष्टे यभावमिति पादत्रयं विभज
ते किं बहुनेत्यादिना तमेव भावे विशिनष्टि यो दर्शित इति सकथं दूषारं रसतीत्येव साधमाह असाविति साधकपुरुषतादात्म्यमापद्येत्यर्थः रसमाय
कारं प्रकटयति स्तेनेति साक्षादसाधारणरूपत्वेन तत्रैव निष्ठाया घततोऽत्र प्रवृत्तिमुपासकस्य निवारयतीत्यर्थः चतुर्थपादेऽप्याचष्टे तस्मिन्निति एतेनो

यत्र प्रवृत्तिनिरोधे हेतुत्वं २९

२ मां भा. टी.
१५

प्रमाणयुक्तिभ्यां हेतुमिष्यात्प्रसाधनेनाहेतुमेव पारमार्थिकमिति स्थिते निरुद्धितमर्थसंयुक्ताति नैसादिना श्लोकस्य तात्पर्यमाह प्रकरोति कोसौ प्रक
रणार्थस्तस्य वासंयहे किं सिध्यति तदाह वदेति अवहारमात्रस्याविद्याविषयत्वेपि किं स्यादिति चेन्न दाह तदेति चतुर्थपारमार्थमाह उत्पत्तीति उक्तमेवार्थं
प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रययति कथमित्यादिना हेतुः सत्त्वं श्रुतवत्त्वं न स्पष्टयति यत्र हीति हेतुस्यासत्त्वे कथमुपतिप्रलयोत्पत्त्यामिष्यां
काकिं हेतुस्योत्पत्तिं किं च हेतुस्येति आद्यं विकल्पं दूषयति सतो हीति द्वितीयं प्रत्याह नापीति आवहारिकहेतुं तां गीकाराजस्येवोत्पत्तिप्रलयावितोशं

प्रकरणार्थोपसंहारार्थोपप्लोकः यदावितथ्यं हेतुं आत्मैवैकः पारमार्थिकः सनतदारदं निष्पन्नमवति सर्वो धर्मा लौकिको वैदिकश्च यवरा
रो विद्याविषयतावति तदाननिरोधः निरोधननिरोधः प्रलयः उत्पत्तिर्जननं च दः संसारी जीवः साधकः साधनात्मोऽस्य मुमुक्षुर्भोचना
यो मुक्तो विमुक्तवैधः उत्पत्तिप्रलयोभावात् वद्धादयो न संतीत्येवापारमार्थता कथमुपतिप्रलयोभावरति उच्यते हेतुस्यासत्तात्

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्तस्तेषां पारमार्थता ३२

यत्र हि हेतुमिव भवति यद्गुणमेव पश्यति आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं एकमेवाद्वितीयं इदं सर्वं परमात्मे सादिश्रुतिभ्यो हेतुस्यासत्त्वं सिद्धं
सतोत्पत्तिः प्रलयो वा स्यात्ततः शशविद्यात्मा देः नार्थ्यं हेतुमुपघते प्रलीयते वा अद्वयं चोत्पत्तिप्रलयवैति विप्रतिषिद्धं पलुपनं हेतु
तस्यैव वहाः सरज्जुसर्ववदात्तं प्राणादित्यस्याः कल्पितरस्युक्तं न हि मनो विकल्पनायाः रज्जुसर्पदित्यस्यायाः रज्ज्वं प्रलयउत्पत्ति

माह यत्त्विति विमतस्तत्त्वतो नोत्पत्तिप्रलयवान्कल्पितत्वात् रज्जुसर्पवदित्यत्र दृष्टान्ता सिद्धिमाशंकार रज्जुसर्पस्य रज्ज्वा मुसत्तिप्रलयो म
नसि गदयो वैति विकल्पप्रथमं प्रत्याह न हीति रज्जुपश्यतां सर्वेषां मुपलब्धिप्रसंगारित्यर्थः द्वितीयं दूषयति न चेति वहिरुपल
ब्धिविरोधादित्यर्थः तृतीयं निरस्यति न चेति उभयतो मनोरज्जुलक्षणात्तन रज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रलयो यत्कौ ह्या धात्वा नुपलंभादि
त्यर्थः रज्जुसर्पवत् हेतुस्य मानतसत्ताविशेषाच्च तत्त्वतो जन्मविनाशो दर्शयितुं शक्यविति दृष्टांतिकमाह ॥

हेतुस्यैवैकः पारमार्थिकः सनतदारदं निष्पन्नमवति सर्वो धर्मा लौकिको वैदिकश्च यवरा
रो विद्याविषयतावति तदाननिरोधः निरोधननिरोधः प्रलयः उत्पत्तिर्जननं च दः संसारी जीवः साधकः साधनात्मोऽस्य मुमुक्षुर्भोचना
यो मुक्तो विमुक्तवैधः उत्पत्तिप्रलयोभावात् वद्धादयो न संतीत्येवापारमार्थता कथमुपतिप्रलयोभावरति उच्यते हेतुस्यासत्तात्

१५
१५

अतिहेतुमात्रं प्रमाणयुक्तिभ्यां हेतुमिष्यात्प्रसाधनेनाहेतुमेव पारमार्थिकमिति स्थिते निरुद्धितमर्थसंयुक्ताति नैसादिना श्लोकस्य तात्पर्यमाह प्रकरोति कोसौ प्रक

तदेति हेतुस्य न कुतश्चित्प्रमाणयुक्तिभ्यां हेतुमिष्यात्प्रसाधनेनाहेतुमेव पारमार्थिकमिति स्थिते निरुद्धितमर्थसंयुक्ताति नैसादिना श्लोकस्य तात्पर्यमाह प्रकरोति कोसौ प्रक
रणार्थस्तस्य वासंयहे किं सिध्यति तदाह वदेति अवहारमात्रस्याविद्याविषयत्वेपि किं स्यादिति चेन्न दाह तदेति चतुर्थपारमार्थमाह उत्पत्तीति उक्तमेवार्थं
प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रययति कथमित्यादिना हेतुः सत्त्वं श्रुतवत्त्वं न स्पष्टयति यत्र हीति हेतुस्यासत्त्वे कथमुपतिप्रलयोत्पत्त्यामिष्यां
काकिं हेतुस्योत्पत्तिं किं च हेतुस्येति आद्यं विकल्पं दूषयति सतो हीति द्वितीयं प्रत्याह नापीति आवहारिकहेतुं तां गीकाराजस्येवोत्पत्तिप्रलयावितोशं

तथा मानसत्ताविशेषा हेतुस्य न हि नियते मनसि सुप्ते वा हेतुं गृह्यते अतो मनो विकल्पना मात्रा हेतुमिति सिद्धं तस्मात्सकं हेतुस्या
सत्ताविरोधाद्यभावः परमार्थतेति यद्येवं हेतुभावेन साध्या पारो न हेतुविरोधात्तथा च सत्तद्देतस्य वसुत्वे प्रमाणभावात् प्रत्यक्षादप
संगः हेतुस्य चाभावात् न रज्जुसर्पदिविकल्पनाया निरास्पदत्वा नुपतिरिति प्रत्युक्तमेतत्कथमुज्जीवयसीत्याह रज्जुपिसर्पवैक
ल्पस्यास्पदमता विकल्पिते वैति दृष्टान्तानुपपत्तिः न विकल्पनात्पे अ विकल्पितस्याविकल्पितत्वादेव सत्तोपपत्तेः रज्जुसर्पव
दसत्त्वमिति चेत् नैकांतेना विकल्पितत्वात् ॥

नत्वेनाहेतुमास्येयमित्योकारप्रकरणोपरितु तमेतच्चोद्यं कथमुद्रावयसीति ॥
सिद्धांतवाद्याह नैसादिना तत्र भ्रमवादी स्वमतानुसारेण दृष्टान्तसंप्रतिपत्ताद्येव नि आहेति स्वमतसमेतस्यैव दृष्टान्तते सनियमात् ॥
प्रसिद्धिमात्रेण परंप्रतिबोधनसंभवात् भ्रमवाधे परीक्षित्यमाणस्यावधेः ससतपारज्ज्वादौ दृष्टत्वात् हेतुभ्रमवाधसाक्षितया स्फुर
तस्यैककल्पितत्वादेव सत्तात्र श्रुतप्रसक्तिरित्युत्तरमाह नैसादिना अहेतुमसदप्रामाणिकत्वाद् रज्जुसर्पवदिति तदकल्पित
रिति द्विशंकते रज्ज्विति रज्जुसर्पस्यासत्त्वेति विषयत्वे प्रयोजकमात्मनस्तु भ्रमसाक्षित्यात् नियमेन भ्रमाविषयत्वात् तत्रासत्त्वमित्युत्तरमाह नैका

असंज्ञ

१५

मा-भा-दी

१५

प्र २

अप्रामाणिकत्वे हेतोरनैकोतिकत्वं दोषांतरमाह अविकल्पितेति नायं सूर्यो रज्जु रेवेति सर्वाभावज्ञानपूर्वकं पुरोवर्तिरज्जुत्वनिश्चयात्मागुर्वस्यार्थमा
णिकत्वाभावेऽपि सत्रे वाज्ञातोरज्ज्वंशोभ्युपगम्यते तथा सदेव प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सत्रे वात्माभविष्यतीत्यर्थः आत्मनोऽसत्त्वाभावे हेतुत्वं तस्मादविक
ल्पितुं श्येति आत्मनो हेतुत्वाभाविष्ठानत्वेन सभा वितत्वात्वाधसास्थितेन परिशिष्टत्वात् पूर्वभ्रमोत्पत्तेः स्वतः सिद्धत्वाच्च प्रमाणाविषयत्वेऽपि
स्तिष्ठत्यनेन सत्त्वमिदानीं प्रमिते धर्मिणि प्रतिषेधदर्शनात् आत्मनोऽप्रमितत्वे तत्र हेतुत्वाभावप्रमाणकं शास्त्रमप्युक्तमिति शं कते केमिति प्रतिपत्तेषु
मिति प्रतिषेधात् प्रमिते प्रतिषेधस्य विशेषणत्वे कस्यादेवान्मुपगमादात्मनश्च सर्वकल्पना स्वधिष्ठानाकारात्सुराणां गीकारात् तत्तस्मिन् प्रति

अविकल्पितरज्ज्वंशवत्त्वाकसर्वाभाववित्तानात् विकल्पितुं श्येति विकल्पनोत्पत्तेः सिद्धत्वाभ्युपगमादसत्त्वानुपपत्तिः कथं पुनः स
त्त्वे व्यापारभावे शास्त्रस्य हेतुविज्ञाननिवर्तकत्वं नैष दोष इति नैषां सर्पादिव सत्त्वनि हेतुत्वाविद्याधसत्त्वात् कथं सत्य हेतुः स्वी
कृतो जातो मत्तो जीतो देहवान् पश्यामि यत्तौ यत्तौ कर्तुं तौ संयुक्तौ विपुक्तः स्वीतो हृद्दो हेतुमैते इत्येवमादयः सर्वे आत्मन्यप्याते
ष्यन्ते आत्मेतेषु नुगतः सर्वत्रात्मिवागत्यथा सर्वाधारादिभेदेषु ज्ञः यदा वेवे विशेष्यस्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वाच्च कर्तुं यत्वं शा
स्त्रेण प्रकृतकर्तृवशात् प्रकृतानुकारित्वेऽप्रमाणां यतोऽविधारो पितृसुखित्वादिविशेषप्रतिबंधादेवात्मनः स्वरूपेणानवस्था
नं स्यादवस्थानेव श्रेयं वेति ३

पत्रे हेतुप्रतिषेधः संभवतीति परिहरति नैष दोष इति भ्रमाविषयस्यात्मनो ध्यासानुगततया स्फुरात्मा न स्यादवस्थानेव श्रेयं वेति ३
घटमानमित्यादि पक्षिकथमिति स्वप्रकाशत्वेन स्य तो निर्विकल्पकस्फुरात्मापि सविकल्पकव्यवहारे स माते पितृसंस्मरणकारेण भ्रमविषय
त्वमसि हृदमित्याह स्यादमित्यादिना उक्तमप्येनात्मप्रतीतेः सिद्धत्वात् प्रतिपत्ते तस्मिन् हेतुप्रतिषेधस्य सुकरातेति कल्पितमाह
रा येनेति न केवलमात्रे पितृविशेषतोर्विशेष्यस्यात्मनः स्वरूपस्फुरात्मापि सिद्धत्वादेवन शास्त्रेण कर्तुं यत्वं मनुवादत्वेनाप्रामाण्यप्रसे
गाच्च वमित्याह अकृतेति स्फुरात्मात्मनि हेतुनिषेधकत्वेऽपि शास्त्रस्य कलाभावादप्रामाण्यतादवस्थमित्याशंकाह अविद्येति प्रति
षेधशास्त्रादपनीते प्रतिबंधे स्वरूपावस्थानफलतीत्यर्थः निःशेषदुःखनिवृत्तिर्निर्गतिश्चानेदावामिश्वा

परं श्रेयो न स्वरूपावस्थानमित्याशंकाह स्वस्वेति इति प्रसिद्धं मोक्षशास्त्रेऽपि शेषः हेतुनिवर्तकत्वे शास्त्रस्य कारकत्वे स्या
दित्याशंकाह सुखित्वादीति असुखित्वादेः स्वाभाविकत्वादात्मनि स्फुरात्मा स्फुरात्मानुपपत्तिमित्याशंकाभ्रमविषयशुक्ली
दममंशादेश्च स्वाभाविकोऽपि रजतादिभेदो दोषमाहात्म्याद्यथानप्रतिभाति तथा चिंतय शक्तविद्याप्रमवादात्मनि स्फुरात्मा
पि सुखित्वाद्यध्यासविरोधसुखित्वादि रूपेण स्फुरात्मा विरुद्धमित्याह आत्मेति विषये भ्रमानुपपत्तिरित्याह यदीति उक्तम

सुखित्वादिति नवर्तकं शास्त्रमात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकारणे ननेति नेति अस्मत्त्वादिकावैः आत्मा स्वरूपवदासुखि
त्वाद्यपि सुखित्वादिभेदेषु नानुवृत्तोऽस्ति धर्मः यद्यनुवृत्तः स्यात्तो ध्यातोऽप्येतसु सुखित्वादित्यस्य गोविशेषः यद्योऽस्य
त्वगुणविशेषवत्तयो शीतता तस्मान्निर्विशेष एवात्मनि सुखित्वादयो विशेषाः कल्पिताः पितृसुखित्वादित्या
स्त्रमात्मनस्तत्सुखित्वादिविशेषनिवृत्त्यर्थमेवेति सिद्धं सिद्धे तु निवर्तकत्वादित्यागमविदां सत्त्वं ३३

यसंक्षिप्य निगमयति तस्मादिति असुखित्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमाशंका निरस्यति यत्त्विति अस्मत्त्वमशोको न
रमित्यादि वाक्यं शास्त्रशब्देन गृह्यते उक्ते चैवं विचार्य संमतिमाह सिद्धत्विति ब्रह्मणि पदानां व्युत्पत्त्यभावेऽपि सिद्ध
मेव शास्त्रस्य प्रामाण्यमभावो धनमुत्पन्नं न अपदसंस्थे स्फुरादि व्युत्पत्त्यपदेः स्वाभाविकत्वं कहेताभावो धनेना
ध्यस्तनिवर्तकत्वादिति सूत्रार्थः ३३

अकृतं कृतं च शास्त्रं
आत्मावस्थितिः

वादी आत्मा
करोति

य संशये २

पाशुपदके मविमर्तं
संस्कृतं

एम-
१६

मा. भा. टी.

१७

१२

यदुक्तं निरोधाद्यभावस्य परमार्थेति तदपुं. सामान्यविशेषात्मके वस्तुनानासमिति मते निरोधादेः सुसाध्यत्वादिसाशंकाह भावेति
भावाः आह ताः विशेषास्तेव अभिवारित्वादसंतो रज्जुसर्पवदद्वयमनुवृत्ते सामान्यविशेषाकारैरवस्तुभूतैः सामान्याकारैरावृतादृशेनायम
व्याहृता ननु गतप्राप्ताविदेकतानः सत्रात्तेवमद्वैतौहमाहात्म्यात्कल्प्यते न वस्तुतः सामान्यविशेषभावोति परस्परश्रयत्वादित्यर्थः

सामान्याश्रयत्वमिति

भावैरसद्विरेकायमद्वयेन च कल्पितः ॥ भावाः अप्यद्वयेनैव तस्मा
दद्वयता शिवा ३३

विशेषाणामसत्त्वे कथं सत्त्वेन व्यवहारं स्यादिसाशंका सतादात्म्येन कल्पितत्वात्तेषां सत्त्वेन व्यवहारोपपत्तिरित्याह भावति अ
नुगतसत्ताकारैराकल्पिताः सत्त्वव्यवहारसंभवेतीति शेषः सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वादसत्त्वे उक्तं सत्त्वे वस्तुनः सिद्धे निरोधा
देर्दुःसाधनत्वमुचितमिति कल्पितमाह तस्मादिति

तम

१७

श्लोकतात्पर्यदर्शयति पूर्वति निरोधादिसर्वविशेषाभावोपलक्षितं वस्तुभूतमिति पूर्वश्लोकार्थस्तस्य सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषाना
श्रित्य निरोधादेः सुसाध्यत्वादसत्त्वमाशंक्यते तेन तस्य साधनापेक्षायां तत्पदर्शनपरोक्षश्लोकरसर्थः तत्र पूर्वादेर्गतास्य क्षराणि दृष्टान्तावृष्टे
भेदमावृष्टे यथेत्यादिना संसृष्टरूपेण कल्पितत्वेऽपि स्वरूपेणानारोपितत्वाद्द्वयस्य व्यावहारिकसत्त्वमुन्नेयमविद्यमानैरपमा
त्मा कल्प्यते न परमार्थतत्त्वे सत्त्वमिति शेषः कथं प्राणादीनां परमार्थतोऽसत्त्वमित्याशंका अन्यव्यतिरेकाभ्यां तेष्वां मनःसंदितामात्र

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह भावैरसद्विरिति यथा रज्ज्वामसद्विः सर्पधारादिभिरद्वये न च रज्जुद्वयेण
सतोऽस्य दर्पधारादंशोपमिति वा रज्जुद्वयमेव कल्प्यते एव प्राणादिभिरनंतैरसद्विरेकाविद्यमानै
रपमात्मा कल्प्यते न परमार्थतः न च प्रचलिते मनसि कश्चिद्भाव उपलक्षयितुं शक्यते केनचित् न
वात्मनः प्रचलनमस्ति प्रचलितस्यैवोपलभ्यमानाभावाः न परमार्थतः सतः कल्पयितुं शक्याः

अतः प्रतीतेर्भावात्सत्त्वप्रवदित्याह नहीति आत्मापरिणामत्वान्मनश्चलनमंतरेणापि प्राणादिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्याशं
काह नवेति नहि विभोरात्मनो न भोवच्चलने वा सत्त्वमवकल्प्यते न च तदभावे निरवयवस्य परिणामसंभावनेत्यर्थः प्राणादीना
मात्मपरिणामत्वा संभवे फलितमाह प्रचलितस्येति प्रगते चलिते यस्य स तथा कूटस्थस्यैवात्मनो भासमानाभावाः न परमार्थ
तः सतो भवितुमुत्सहंते दृश्यत्वं जडत्वादिना स्वप्रवृत्तिमिथ्यात्वसिद्धेरित्यर्थः ॥

लोकप्रसिद्धमिति ४

५२

25

१५

यत्तु कपोष
नयाणां विरोधः
यत्तु कः २

नैतभावेन नानेदं त्वेनापि कथंचन नष्टकृत्वा नष्टकिंचिदिति तत्त्वविदो विदुः ३४

51-

यत्प्रसंगात् व्यवहारलोपापातादित्याह नाप्यमिति श्रुतोवास्तवाकारेण सर्वथातिरूपेण सहमेवद्वैत
मिति कलितमाह रतिनत्वेपि पदुक्तमद्वयताशिवेति तत्र हेतुं तरोपयासपरतश्चोक्तस्य दर्शयति कृत्येति तदेव स्फुटयति नानाभूतमित्यादि
नानाभूतमित्यस्य पर्यायौपादानं पृथक् मिति तस्य भयकारणत्वं प्रकटयति अन्यस्येति तत्र व्याघ्रबौदावितियावत तत्र प्रकाराभेददर्श
नमद्वयेवलुनिनास्तीत्याह नहीति अप्रसक्तमधिष्ठानरूपेण तत्त्वतो निरूप्यमाणां असदेव भवतीत्यत्र दष्टांतमाह यथेति प्रदीपप्रकाशना
धिष्ठानमात्रतया समारोपितः संयोगश्च निरूप्यते तदनासौ ॥

दे अतोऽसत्तात्राप्यविद्यते न्योन्यरेण वा किंचिदित्येवंपरमार्थतत्त्वमात्मविदो ब्राह्मणाविदुः अतोऽशिवहेतुताभावादहयतैव शिवे ॥ मिप्रायः ३५
तदेतत्सम्यग्दर्शनस्य नेविगत रागभयक्रोधद्वेषादिसर्वदैवैः सर्वदामुनिभिर्मननशीलैः विवेकिभिः वेदयारगोरवगतवेदार्थतत्त्वे र्ज्ञानिभिः नि
वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदयारगैः ॥

स्मृति ४
१५
१५

मात्मानं सर्वलोकव्यवहारतः जडवर्धिकाभावरतश्च वदन्ति ॥
 तिनिर्विकल्पतादिपरमसर्वविदितशास्त्रतोवगम्येत्यर्थः अद्वैतावगतिदार्ढ्यार्थस्मृतिमंततिकर्तव्यतापानियमविधिमप्यनुजानाति अद्वैतर
 ति अद्वैतमिहाधुनार्द्धविभजते नवेति जडसदृशस्य कथं लोकावरणमवुद्धिपूर्वकारित्वादिसाशंकाह सर्वलोकेतिलौकिकव्यवहारन
 तीसविदुषो जडवदवराणां कीदृशमित्येषायां वतुर्थेपादमन्यतास्यमाह जडवदिति एवंविधेहिमिसात्मानं विद्याभिजनादिभि
 रप्यापयन् जडवदेवविद्वान्लोकमाचरेदितियोजना ३६

ननुपार्यदेवतयोः सुतिर्ष्वकप्रणामस्य आहारीकेयायाश्चुर्त्तयतयाप्रतिबंधात्कथंविदुषो जउवदावराणामिति तत्राह निः सुति
 २० मा. मा. टी. रिति तथापि जीवताकापि स्थानात्वादाश्रयमुदिशपप्रवृत्तेरावशकत्वात्कुतो जउसादृशमिमांशं वाह चलेति चलेवाचलं च चला
 २० चलेतेनिकेतोयस्याश्रयः सतथेति पावततथापि कौपीनाच्छादनाशनयानादिदेहस्थितिप्रयोजकायैषाप्रवृत्तिधौमात्रविदुषो

कयावर्षया लोकमाचरेदित्याह ॥ सुतिनमस्कारादिसर्वकर्मवर्जितः सकसर्ववात्सैषणः ॥ प्रतिपन्नपरम

निः सुतिर्निर्ममस्कारोनिः स्वधाकारावच ॥
 वत्वाचलनिकेतश्च यतिर्यादृष्टिको भवेत् ३०

हंसपारिवाज्यसमिप्रायः एतवैतमात्मानं विदित्वेसादिश्रुतेः ॥

जउतुल्यतेसांशं वाह यतिरिति आकांक्षापूर्वकं पूर्वार्द्धं क्षणमिमांशे कयेसादिनावराणां श्रमाभिमानवतस्तत्कर्ममुवर्तमानस्य क
 यमिदं विशेषणमित्याशं वाह तत्तेति पारमहंसपारिवाज्यं प्रतिपन्नमशक्यमप्राप्तमिति कत्वादिति वे नैवै श्रुतिस्मृतिमि
 दत्वादित्याह एतमिति विदित्वेसापातिकं वेदने मुत्थानहेतुत्वेनोच्यते

एम.
 २०

तस्मिन्नेव यस्मिन् वस्तुनि विषयां न रेभ्यो व्याहृता बुद्धियेषामिति तथा तदेव यं वत्सात्मानिरुपचरितं स्वरूपं येषां ते तथोच्यं ते तस्मिन्नेव यस्मिन्वा
 त्मानि निष्ठानि श्रुयेन स्थितिर्येषां ते तथेत्याह तन्निष्ठा इति तदेवात्मभूतं परं वस्तु परमयने परागतिर्येषां ते तथेत्याह तस्य रायणा इति आदि
 शब्देन सर्वकर्माणि मनसे सादिवाको गृह्यते कदायुनश्च लोदेहो विदुषो निकेतो भवति तत्राह यदेति अविवक्षिते हि कालविशेषे किं

तदुद्वयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तस्य रायणा इत्यादि स्मृतेश्च लेशरीं प्रतिष्ठापनमन्याभावात् अवलमात्मनत्वं यदा कदा
 चिद्भोजनादिव्यवहारनिमित्तं आकाशवदचलं स्वरूपमात्मतत्त्वमात्मनो निकेतं आश्रयं आत्मस्थितिं विस्मृत्याह
 मिति मन्यते यदा तदा च लोदेहो निकेतो यस्य सोयमेवं चलाचलनिकेतो विद्वान् न पुनर्वाच्यविषयाश्रयः सवगा
 दृष्टिको भवेत् यदृष्टा प्राप्त कौपीनाच्छादना समात्र देहस्थिति रित्यर्थः ३०

स्थितं व्यवहारं निमित्तीकृत्यात्मस्थितिमुक्तविशेषणावन्ती विस्मृत्याहंकारममकारपरवशो यदा विहानवति हृते तदेति योजनात् सभावतस्तत्
 वलमात्मस्वरूपमेवास्मिन् निकेतने वलं पुनः शरीरमुपदर्शितं विस्मृताद्वारेणोति निगमयति सोयमिति ॥ अविदुषो विशेषार्थं व्यावर्त
 कीर्त्तयति न पुनरिति वतुर्थपादार्थमाह सचेति ३०

२मां भा. सी.
२९

अहमेव परं वसनप्रज्ञोऽसि किंचिदिति स्मृतिः संतति करणमपि न कालविशेषनिपते किं नैरंतर्यणकर्तव्यमिहाह तत्त्वमिति आध्यात्मि
केशरीरदिकल्पितं तत्त्वमाधिष्ठानमात्रं दृष्ट्वा तत्त्वतो देहादिरिव स्थितं पृथिव्यादिव कल्पितत्वे नावलुत्वादधिष्ठानमात्रमेवेत्यनुभूयस्वयम
पि दृष्ट्वा परमार्थवलुत्त्वभावमापन्नसत्त्वं वासक्तवेताः वास्येभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिस्तस्मिन्नेव तत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्तद्दर्शननिष्ठः स्यादित्य

वास्ये पृथिव्यादितत्त्वमाध्यात्मिकं च देहादितत्त्वस्य गं रज्जुसर्पयोदिवत्त्वप्रमायादिव द्वा सत् वाचारंभरां विकारो नामधेयमिहा
दिश्रुतेः आत्मा च स वास्याभ्यंतरोऽस्य जः अपूर्वो न परो नंतरो वास्यः कृत्स्नः आकाशवत्सर्वगतः सस्मोः च त्वा निर्गुणो निष्क

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु वास्यतः तत्त्वो भूतस्तदा रामस्तत्त्वादप्यु
तो भवेत् ३८ इति वैतथ्याख्यं द्वितीयप्रकरणं ॥ २ ॥

चोनिः कियः तत्त्वसंज्ञा आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतेः इत्येवं तत्त्वं दृष्ट्वा तत्त्वो भूतस्तदा रामोः ॥

यः पृथिव्यादेर्देहादेश्च प्रत्येकं परमार्थत्वसंभवे कथमद्वैतनिष्ठा सिद्धेऽपि सांकाय्यावष्टे वास्यमिहादिना किंतु भयोस्तत्तदा हर रज्जु
सर्पवदिति उक्तस्य विकारजातस्यासत्त्वे प्रमाणा माह वाचारंभरा मिति दृष्ट्वा तन्नोपि दृश्यप्रतियोगित्वानुत्पं वाचारंभरा त्वमिहा शंका
ह आत्मा चेति भवतु परस्पात्तनस्तन्नदागमवचननिर्देशादुक्तत्वात् तत्त्वापि दृष्ट्वा तन्नो नयथोक्तत्वं त्वमिहा शंकाह तत्त्वमि
ति विशेषणानि नुप्राचीनानि तन्नदागमो यानि अपुन हक्तानि द्वितीयाहं आवष्टे इत्येवमिति ॥

२९
३९

२२ भा.टी. २२
तत्त्व
आत्मा राम त्वं कथमिच्छां कवात्त्वविषयमस्मिन् प्रत्यगात्मन्येव परित्यक्तत्वादिसाह नवास्तेति तत्तादप्रभुतोमवेदितेतत् अतिरे न
मुत्वेन व्याकरोति यथेसादिना अतत्तद्वशीति छेदः आत्मविदो नावस्थितमात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह आत्मनरति सति स्वरू
पेस्वरूपात्प्रभुतेरप्रसक्तत्वात् तत्प्रतिषेधोपक्रमो नमवतीत्याशं काह सदेति वस्तुनः सदैकरूपत्वेस्मृतिमुदाहरति अनिवेति

नवात्परमणो यथाऽतत्तद्वशीकश्चिन्नमात्मत्वेन प्रतिपन्नः चित्तवत्तनमनुचलितमात्मानं मन्मथमानस्त
त्वाच्चलितं देहादिभूतमात्मानं कदाचित्मन्यते प्रभुतो ह मात्मतत्त्वादिसानीमिति समाहितेन मनसि कदाचि
त्तत्त्वभूतं प्रसन्नात्मानं मन्यते इदानीमस्मितलीभूत इति न तथा तत्त्वविद्वेत् आत्मन एक रूपत्वात् स्वरूप
प्रभुत्वो संभवाच्च सदैव ब्रह्मास्मीत्यप्रभुतो भवेत् तत्त्वात्तदाऽऽत्मा तत्त्वदर्शनो भवेदित्यभिप्रायः अनिवेवत्
पाके च समं सवेषु भूतेष्वसादिस्मृतेः ३८ ॥ ॥ इति श्री गोविंद भगवत्सोदर ज्योतिष्य परहंसपरिब्राजकाचार्य
स्वामीशंकरभगवत्पादसंस्कृता वागमशास्त्रविवरणी द्वितीये प्रकरणे वैतथ्याख्ये समाप्ते ॥ २ ॥

समदर्शिनः सदैकरूपवस्तु दर्शने एव परिता नायेतयेत्यर्थः स्वरूपा प्रभुत्वेन वस्मृतिं दर्शयति सममिति तत्र विविनश्यत्स्वविनश्यत्
नेमिति स्वरूपा प्रभुत्वेन मुक्त ३८ ॥ इति श्री भुक्तानंद पूज्यपाद भगवदानंद तानविरचिता योगोपादी भाष्यटी कायां द्वितीयं प्रकरणं

रामाकांक्षा पूर्वकमवतारयस्य हेतमिति नैषातर्कं तामतिरायनेयेति श्रुतेरहेतंकथं तर्कं तातुं शक्यमित्यादिपति तत्त्वमिति स्वतंत्रतर्को
तस्मिन्नागमिक तर्कस्य सहकारितया संभावना हेतुत्वात् तर्कं तापितुं शक्यमिति अवधारयति रिति मत्वा अहेतुति यदितर्कं तां हेतुं संभावयितुं प्र
तारामारभ्यते तर्हि किमित्युपासकनिंदा प्रथमं प्रस्तुत्यते तत्राह उपास्येति उक्तवक्ष्यमाणविरोधित्वादुपासकस्य तन्निराप्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः कथं
तर्हितं तत्राऽऽतत्त्वमात्मनो दर्शयंती श्रुतिर्घटिष्यते तत्राह प्राणिनि प्रागवस्थायां सर्वमिदमजमहं च तद्येसुपासको यतो मम ते अतश्च प्रागवस्था च स

अहेतुं किमागममात्रेण प्रतिपन्नं आहोस्वितर्कं तापीत्यत आह शक्यते तर्कं तापितुं तत्त्वमिति सदैव प्रकरामारभ्यते उपास्योपासनादिभे
दजातं सर्ववितथं केवलं आत्मा ह्यपरमार्थ इति स्थितमतीते प्रकारो यत उपासनाश्रित उपासनमात्मनो मोक्षसाधनत्वेन गत उपासको
हं मोयास्यं ब्रह्म तदुपासने कृत्वा जाते ब्रह्मणो दानीं च वर्त्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादुद्धं प्रतिपत्त्ये प्रागुत्पत्तेः प्राजमिदं सर्वमहं वा यदात्मको
हं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्त्तमान उपासनया युनस्तदेव प्रतिपत्त्यति एवमुपासनाश्रितो धर्मे साधको येनैव सद्ब्रह्म विने
नासौ कारणो न कृपाणो दीनोऽप्यकः स्मृतः नित्यं जत्र ह्यदर्शं भिर्महात्मभिरित्यभिप्रायः यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युदितं तदेव ब्रह्म त्वविधि
नेदयदिदमुपासतस्सादिश्रुतेस्तत्त्वकाराणां ॥ १ ॥

विषयमाविष्यत्यजत्वं श्रुतिरित्यर्थः कार्यस्थिरवस्थायां यदिव ह्यत आश्रमिष्टं तर्हि किमुपा
सनया प्राप्तमिच्छां कवाह यदात्मकरति इदानीं उत्पन्नवस्थायां जातो जाते ब्रह्मणि स्थितवस्थायां वर्त्तमानो हं प्रागुत्पत्तेर्यदात्मकः स त्रासंतदेव पुनः
प्रलयावस्थायां मुपासनया प्रतिपत्त्ये तत्क्रतुस्यादिति संबंधः तत्त्वकाराणां शाखायां मुपास्यस्व ब्रह्म त्वनिषेधदर्शनाच्चोपासकनिंदा युक्तेत्याह य
द्वावेति अनभ्युदितमनभिप्रकाशितमभ्युदितं अभिप्रकाशते उपासने वाचा विषयी कुर्वंतीत्यर्थः आदिशब्देन यन्मनसेत्यादिग स्यते

मो. भा. टी. भेददर्शिनमुपासकमहैतविरोधिनं निरिहत्वा संप्रसहैतप्रतिज्ञं करोम इति जातिजन्यतद्गुहितमजातितत्रहेतुमाह समतामिति जन्मराहित्यं साधयति यथेति अतः
शब्दार्थमाह सवात्येति प्रतिज्ञाभागे विभजते अरूपगोति। तदेव्यतिरेकमुत्प्रेनस्फोरयति तद्गुति दर्शनादिविशेषव्यवहारगोचरीभूतं कार्यजातं परिच्छिन्नं
नाशिबोध्यते। तदेव रूपगत्वात्वं नमित्यर्थः। तच्च मिथ्याभूतमित्यत्र प्रमाणाभावावाचारं भगवामिति। कार्यरूपमुक्त्वा तदभावस्वरूपमकार्यरूपं प्रकटयति

१३

सवात्याभ्यंतरमजमात्मानं प्रतिपनुमशकुवत्रविद्ययादीनमात्मानं मन्यमानोऽजातोहेजातेवस्यगिवत्तैतदुपासनाश्रितः सनवत्प्रतिपत्त्यर्
सेवेप्रतिपत्त्यः रूपगोभवति यस्मात्। अतोवक्ष्याम्यकार्यरूपमरूपगोभावमजवत्प्रत्यक्षकार्यरूपस्यैव त्रयोऽन्यस्यस्यस्यगोति अत्यदिजा
नातितदत्यमत्यमसत् वाचारं भगविकारो नामध्येयमित्यादि श्रुतिभ्यः॥ तद्विपरीतसवात्याभ्यंतरमजमकार्यरूपं भूमाख्यं वक्ष्याम्यप्राप्याविद्या

अतोवक्ष्याम्यकार्यरूपमजातिसमतोगतं यथानजायते किंचिज्जायमानं समंततः

कृतसर्वकार्यरूपनिवृत्तिः तदकार्यरूपं वक्ष्यामीत्यर्थः तदजातिअविद्यमानाजातिरस्य समंतोगतं सर्वसाम्यं गतं कस्मादवयववैषम्याभा
वात्। यद्विज्ञाव्यववस्तुतदवयववैषम्यं गच्छजायतस्त्वयतो। रदेतुनिरवयवत्वात् समंतोगतमिति न केचिदवयववैः स्फुटत्यतोऽजातिअ
कार्यरूपं समंततः समंततयथानजायते किंचिदत्यमपिन स्फुटतिरज्जुसर्ववदविद्याकृतदृष्ट्या जायमाने येन प्रकारेणानजायते सर्वतोऽ

जमेव वक्ष्यमवति तथातं प्रकारं प्रतिवक्ष्यते

तदजातीत्यादिना सर्वात्मना साम्यं निर्विशेषत्वे गतमित्यत्र हेतुं पृच्छति। कस्मादिति निर्विशेषत्वे हेतुमाह अवयववेति। हेतुमेव प्रकटयन्त्यतिरेकमुत्प्रे
नयं वयति यद्गुत्यादिना समंततरतिरालं त्वसंकीर्तनाद्वितीयादयथावच्छे यथेत्यादिना। यथा रज्ज्वां संधिभासा जायते तथैव अतिरक्ष्या जायमा
मानमापि यथा येन प्रकारेण वस्तुनानजायते किंतु सर्वतो देशतः कालतो वस्तुतश्च पूर्णकूटस्थमेव वस्तुभवति तथातं प्रकारमिति संबोधः २

तम

परिसरैकत्वेनियतमित्यनेतर्हि न तत्र तत्त्वित्वं दुःखित्वं च तस्यैवैकस्या प्राप्तिमिति नयवस्थासिद्धिरिति बोधयति। यद्येकं रावेति। आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रै
कत्वेन नित्यतमेदातयवस्थासिद्धिरित्यभिप्रेत्य किमिदं सांख्यस्य बोधं किं वा वैशेषिकादेरिति विकल्प्याधुप्रसाह नवेदमिति किंचैकान्यदुपयतासांख्येनत
इदोभ्युपगम्यते। सच नाभ्युपगतुं शक्यते तत्र मानाभावादिसाह नवेति प्रधानं हि कस्यचिद्रोगमपवर्गे च ददधत पुरुषविशेषमिष्यते तच्च पुरुष
भेदात् तन्नोपपद्यते तेनायौयसापुरुषभेदः सिध्यतीति शंकेते भेदेति अर्थापत्तेरनुदये वदन्नुतरमाह नेत्यादिना संक्षिप्तमेवोक्तं विवराति यदिहीति प्र

कस्यवात्मा तर्हि सर्वत्र सत्त्वीदः स्वीवस्यात् नवेदं सांख्यबोधे संभवति न हि सांख्य आत्मनः सुखदुःखारिमत्वमिच्छति। बुद्धिसमवायामुपग
तुखदुःखादीनां भेदोपलक्षित्वरूपमात्रस्यात्मनो भेदकत्वायां प्रमाणा मस्ति भेदाभावे प्रधानस्य पारार्थ्यं नुपपत्तिरिति चेन्न प्रधानकृत
त्वे स्यात्समसमवायात् यदि हि प्रधानकृतो वंधो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषेषु भेदेन समवेति। ततः प्रधानस्य पारार्थ्यमात्रे कत्वेनोपपद्यत रतिपु
ता पुरुषभेदकत्वा नानवसांख्ये वंधो मोक्षो वा अर्थः पुरुषसमवेतोभ्युपगम्यते निर्विशेषाश्चैतनमात्रात्मानोभ्युपगम्यते। अतः
पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यमिदं। ननु पुरुषभेदप्रयुक्तमित्यतः पुरुषभेदकत्वायां प्रधानस्य पारार्थ्यं हेतुः।
न चान्यस्य पुरुषभेदकत्वायां प्रमाणा मस्ति सांख्यानां परसत्तामात्रमेव चैतन्निमित्तीकृतत्वं वधते मुच्यते च प्रधान। परश्चोपल
क्षिमात्रसत्तात्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तौ हेतुर्न केनचिद्विशेषेणोक्तिकेवलमूढतयेव पुरुषभेदकत्वावेत्यर्थपरित्यागश्च॥

सांख्यमतवार्तिके

धानस्य पारार्थ्यसामर्थ्यादेव पुरुषेषु कश्चिदतिशयो भविष्यतीति सांशं कापसिद्धं तायात प्रसंगान्नैव मिसाह निर्विशेषो रति। किंच प्रधानस्य पारार्थ्य
परशेषिरामये सते न तस्मिन् भेदमपि कोक्षति। अतो यथाप्युपपत्तिरित्याह अतश्च। जन्ममरणादिवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकत्वा नमपिन पुनं
वधिकारणत्वारिति मत्वाह नवेति न केवलं प्रमाणाभ्या पुरुषभेदकत्वा किंतु प्रयोजनभ्या च साह परेति ननु न पुरुषसत्तामात्रं निमि
तीकृतप्रधानं प्रवर्तते किं त्वीत्यराधिशितमिति सेश्वरारिमतमाशं कान्तस्यापि पुरुषत्वाविशेषादुपलक्षिमात्रत्वमभ्युपेसाह॥ परश्चेति॥

वेदार्थो वेदप्रतिपाद्यमद्वैतं। द्वितीयमुपपन्नमिति चेन्निति बुद्धिसिद्धिः। तेषां द्वेषप्रपन्नधर्मा धर्मसंस्कारानवविशेषगुणास्तेव प्रत्येकमात्मसुखवस्थया सम
वेताः स्वीक्रियेते। तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहमात्मभेदसिद्धिरित्यर्थः। किं बुद्ध्यादयो रूपादिवदात्मव्यापिनः। किं वा संयोगादिवदेकदेशवृत्तयोः। नाद्यः।
ज्ञानादिगुणानामाद्यप्यापिनामाद्यसंयुक्ते सर्वस्मिन्नप्येव तात्तादिव्यवहारजनकत्वप्रसंगारित्याह तद्व्यस्यसिद्धिः। द्वितीये त्वेकदेशः स
सोमस्योवाप्रथमे घटादिवदात्मनः सत्येकदेशवत्त्वात्कार्यतादिप्रसंगः। द्वितीये कल्पिते कदेशानामेव तानादिगुणावत्त्वात्तन्मनुनतद्वत्त्वमिध
तीत्याह स्मृतिरिति। स्मृतिहेतवः संस्काराः भावनात्यास्तेषां यद्वा। मितरेषामुपलक्षणाद्यैः। तेषामात्मनि समवायाभावात्साम्यसिद्धेतासिद्धिरिति शो
धः। किं वात्ममनः संयोगासमवायिकारणात्तानानामुपपत्तिरिति श्रुतं। अथ सति ग्रहणसमये स्मृतिर्न संभवेति नियमो नोपपद्यते ग्रहाकार

वेदोपेक्षितः

येत्वाह वैशेषिकादयः। रूपादयः आत्मसमवायिन इति तद्व्यस्यसिद्धिः। स्मृतिहेतुना संस्काराणामप्रदेशवत्त्वात्तस्य समवायात्। आत्ममनः
संयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनियमानुपपत्तिः। युगपदासर्वस्मृत्युत्पत्तिप्रसंगः न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानामात्मनो मन आदिभिः
संबंधो युक्तः। न च द्रव्याद्रूपादयोगुणाः कर्मसामान्यविशेषसमवायाभिन्नाः सन्ति परेषां। यदि त्वसंतमित्राणवद्रूपात्पुच्छादयश्चात्मनः तथा
वसति इत्येतास्तेषां संबंधानुपपत्तिः

गुणानां

ग। नैव स्मृत्युत्पत्तिर्न संभवति। आत्मेति। किं वात्ममनसोः संयोगादेकस्मादेकस्याः स्मृतेः। समुत्पत्तिमम
ये स्मृत्युत्पत्तिरपि समुत्पत्तेरत्र समवायित्वस्य नुत्पत्त्यात्तत्र वसमुद्भूतसंस्कारायोगपद्यायुगपदनुत्पत्तिस्तेषां तदुद्बोधे स्यात्तानेति प्रतिपन्नत्वेन स्मृतिमा
मग्रतः भावासमवादिनभिप्रेत्याह युगपदेति। किं वसमानजातीयोनां स्पर्शादिमतां वेदास्परां संबंधो रूपाद्येषामेव तानां मेवाणां रज्जुधरादीनां वतद
भवाभावादात्मनो मन आदिभिः संबंधासिद्धेर्नोक्तादसंवायिकारणादुपपत्तिरिति श्रुतं। सिद्धतीत्याह न चेति। गुणादिनां साजात्यस्य स्पर्शादिमत्त्वमवा
भावेति। रूपाद्येण संबंधवत्त्वात्तानो मन आदिभिः संबंधः सिद्धेति चेत्तस्याह न चेति। स्वतंत्रे सन्मात्रे द्रव्यशब्देनात्र विवक्षितेन ततो भेदेन गुणादये तेषां निमित्ते वि
द्येते। मुक्तं त्वं ज्ञेयं। तस्यो रित्यादि सामानाधिकार्यदर्शनात्तद्व्यस्येव नुत्पत्त्यनया तदकारणाभावात्साम्यपगमादतो दृष्टान्तासं प्रतिपत्तिरित्यर्थः। विषये दोषमाह

सम ४

गुणादयो द्रव्यादसंतमित्राहिमवर्द्धिध्वयोरिव परिवास्पृष्टिवात्मनः सकाशरिच्छादयो संतमित्राभवेयुस्तदा गुणादीनां द्रव्येणानुद्भवे संबंधानुपपत्तेरिच्छादीनां वा
त्मना तदयोगात्प्राप्तं आसिद्धिरित्यर्थः। अत एव तमित्रानामपि समवायसंबंधात्प्राप्तं अपपत्तिरिति शक्यं। अपुनिति। किमिदमपुनसिद्धत्वं पृथक्कालत्वात्कि
वा पृथक्कालदेशत्वमुतापृथक्त्वभावत्वमाहो संयोगविभागायोगत्वात्। नाद्योपेक्षित्यासहत्वात्किमिच्छाद्येषां। पृथक्कालत्वं किं वात्मापेक्षया रूपादीनामि
ति विकल्पाद्ये दूषयति नेत्यादिना। यथात्मना सहा पृथक्कालत्वमिच्छादीनां तदात्मनो। नादित्वात्तद्वत्त्वमहत्त्ववन्निसत्त्वं तेषां मायततीत्याह आत्मनेति प्रसं

गुणानां

अपुनसिद्धत्वात्समवायत्वस्याः संबंधो न विरुध्यत इति चेन्न रूपादिभ्यो नित्येभ्य आत्मनो नित्यत्वे पूर्वसिद्धत्वात्तनापुनसिद्धत्वं पपत्तिः। आत्म
नापुनसिद्धत्वे चेच्छादीनामात्मगतमहत्त्ववन्निसत्त्वप्रसंगः सवानिष्टः आत्मनो निमोक्षप्रसंगात् समवायस्य वद्रूपादमत्त्वे सति द्रव्येण संबंधा
त्तं वाक्यं पथाद्रव्यगुणयोः समावायोनित्यसंबंध एवेति न वाच्यमिति चेत्। तथा व समवायसंबंधवतो नित्यसंबंधप्रसंगात् पृथक्त्वानुपपत्तिः।।।

गस्येष्टत्वमाशंकानि रावष्टे सवेति नवापृथग्देशत्वमपुनसिद्धत्वं। तनुपपत्तीनां पृथग्देशानामपुनसिद्धभावप्रसंगात्तानवापृथक्त्वभावत्वमपुन
सिद्धत्वं मेदयस्य पृथक्त्वसंयोगविभागायोगत्वमपुनसिद्धत्वं वेदतत्त्वस्यादीनां वापुनसिद्धभावात्तानादिसभिप्रेतसमवायस्य द्रव्यादनन्यत्वेना
वन्मात्रत्वेन तत्संबंधत्वमाद्यातात्ततो न्यत्वेन तत्संबंधात्तन्मस्ति न चेति विकल्पाद्ये स्यादनवस्थेति मत्वाह समवायस्येति द्वितीयं शक्यं समवायस्येति
नवाक्यसंबंधात्तमिति शेषः समवायस्य नित्यसंबंधत्वे समवायवतो द्रव्यगुणादीनामपि तद्वत्त्वात्तमेदस्य कदाचिदप्यनुपपत्तेर्भावात्पृथक्त्वप्रयानुपपत्तिरिति

सिद्धवपत्तिरिति

विज्ञा

मां-मां जीवोत्पत्तौ नाशो न विकारो अपि नु ब्रह्मैवोपाधनु प्रविष्टं जीवशक्तिमित्युक्तं। तदयुक्तं ब्रह्मणः शुद्धता जीवस्यागादिमलवत्त्वात् नैकत्वादेकत्वायोगादिसाक्षात्कार
रमार्थतो जीवस्यापि नास्ति मलवत्त्वमिहाह यथेति श्लोकस्य तात्पर्यमाह यस्मादिति। पृथक्काशो मया काशस्त्ववीपाशाकाशश्चेति उपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विषया
वृद्धितयुक्तो रूपभेदो यत्रियाभेदो नामभेदश्चेति व्यवहारो न भवति यद्यप्यलम्बते तथा देहाद्युपाधिभेदप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो जननमरणसुखदुःखादि

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदवृद्धिनिबन्धनो रूपकार्यादिभेदव्यवहारः। तथा देहोपाधि जीवभेदकृतो जन्ममरणादिव्यवहारस्तस्मात्कृतमेवैकै
शकर्मफलमलवत्त्वमात्मनो न परमार्थतरेतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपादयिष्यन्नाह यथा भवति लोके वात्सानामविवेकिनो गगनमाकाशं च न

यथा भवति वात्सानां गगनं मलिनं मलैः। तथा भवत्यवुद्धानामात्मापि मलिनो मलैः ८

रजोधूमादिमलैर्मलिनं मलवत्तन् गगनं मलवत्तद्यथा त्वविवेकिना। तथा भवत्यात्मापरोपियो विज्ञानाप्रत्यक्षकेशकर्मफलमलैर्मति
नोऽवुद्धानो प्रत्यगात्मविवेकरहिता नो नात्मविवेकवतां न सुखदशास्तद्व्याप्यधारेणोदके फेनतरंगादिमानतया नात्मा बुद्धा
रेषि न क्लेशादिमलैर्मलिनो भवति इत्यर्थः ८॥

व्यवहारो अवस्थितो यस्मादवस्थीयते तस्मान्नेनाविद्याविद्यमानेन कृतमेवात्मनो रगादिमलवत्त्वनवस्तुतो स्तीत्येतमर्थं दृष्टान्तद्वारा प्रतिपिपादयिष्यन्नाह
दृष्टान्तमाह तियोजना। दृष्टान्तभागनिविष्टा मय्याणि व्यावृष्टे यथेति। नादाहंति कर्मागगतानामस्यागात्मा मय्येति। यो हि प्रत्यगा
त्मा विज्ञाता सोऽवुद्धानो मलिनो भवतीति संबन्धः। अवुद्धानामित्येतद्व्यावृष्टे प्रत्यगात्मेति प्रविवेकिभिरधारेणैतेषां प्रत्यगात्मनो मलव
त्त्वमलप्रयुक्तं फलतत्र वास्तवं भविष्यतीत्याशंकाहानहीति ॥ ८॥

धर्मा ननु जीवो मरणान्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गगच्छति। अधर्मवृत्ताच्च नरकं प्रतिपद्यते धर्मयोश्च भोगेन स्येयुनरागस्यो निर्विशेषसंभवति तत्र यावद्भोगं स्थित्वा पुनरपि परलो
काय प्रतिष्ठते। एवं रहलोकपरलोकसंचरणा व्यवहारविरुद्धमहेतुमिति तत्राह मरणान्ति श्लोकस्य तात्पर्यमाह पुनरपीति आत्मनि सर्वो व्यवहारो अविद्याकृतो वास्त
वो नैत्युक्तोर्थः। आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेव स्तुतोऽसंभवादविद्याकृतस्तस्मिन् गत्यादिरित्यर्थः ९ ननु संघातशक्तितानामुपाधीनां सत्यत्वात् तत्र युक्तभेदस्या

पुनरयुक्तमेवार्थप्रपञ्चयति। घटाकाशजन्मनाशगमनामनस्थितिवत्सर्करीरेषां आत्मनो जन्ममरणादिराशोर्नाविलक्षणाः प्रत्येतद्व्यस्यर्थः ९ घ
टादिस्थानीयास्तु देहादिसंघाताः स्वप्रवृत्तदेहादिवन्मायाविकृतदेहादिवन्मायाविसर्जिताः आत्मनो माया अविद्यातया प्रत्युपस्थापिताः न च

मरणो संभवे वैवर्गसागमनयोरपि स्थितो सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणाः ९

संघाताः स्वप्रवृत्तवैवर्गसागमनयोरपि स्थितो सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणाः ९

रमार्थतः संतीत्यर्थः यथा धिक्कमधिकभावस्तिर्यग्देहाद्ये स्यादेवार्थकारणसंघातानां। यदि वा सर्वेषां संभवे नैव नैवामुपपत्ति संभवः सद्वा
वप्रतिपादको हेतुर्विद्यते नास्ति हि यस्मान्मादविद्याकृता एव न परमार्थतः संतीत्यर्थः ९

इति देवादिदेहानां प्रवृत्तमत्वेनाविद्याभ्युपगमात् सत्यसिद्धिरित्याशंका देहेभेदेषु केषु विद्याधिसंभूतदृष्ट्या कल्पितेपि विवेकदृष्ट्या सर्वदेहानां येषु भूतान्म
कसां विशेषादशेषसापेक्षास्तीकृते नास्ति संघाते युयुनः ससत्त्वाविदुष्यति रित्याह अधिक्कति पूर्वोद्घातियोजयति घटादीति मणिमंत्रादिरूपां
मायासिद्धजातप्रयोजकभूता व्यावर्तयति अविद्येति विमता देहाः न सत्याः देहात्तात्वे प्रतिपन्नवदित्यर्थः वत्सादिदेहानामुल्लेखत्वात् अविद्याकृतत्वमित्याशंका
द्वितीयाह व्यावृष्टे ॥ अदीत्यादिना ॥ ९॥

मांभा जीवसाहितीयवस्यत्वमुपपत्त्यवष्टंभेनोपपदितमिदानीं तत्रैवैतिरीयकश्रुतेस्तत्पर्यमाह रसादयोहीति श्लोकस्तत्पर्यमाह उत्सादीति अक्ष
राथैकथयति रसादय इति आदिशब्देन मनोमयवित्तानमयानंदमयोरस्य तत्त्वज्ञादेयथा कोशास्तदेष्वयावहिर्भवेति तद्वदेतेष्वकोशा अपदिश्यते
प्र३ तत्र हेतुमाह उत्तरोत्तरमिति पूर्वपूर्वस्यात्रमयादेरुत्तरोत्तरप्राणमयाद्येष्वपि हिर्भावात् त्रस्य सर्वांतरं प्रतिष्ठाभूतमयेष्वानंदमयस्यापि हिर्भा

उत्सादिवर्जितस्याह यस्य अस्यात्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमाणाकत्वं प्रदर्शनार्थं वाक्यात्पुनरुक्तं तत्त्वं रसादयः अत्रासमयः प्राणमयः
सेवमादयः कोशाः कोशादवकोशा स्यादेवोत्तरोत्तरस्यायेष्वयावहिर्भावात् पूर्वस्य आख्याताविस्पष्टमाख्यातास्तैतिरीयके तैतिरीयक
शास्त्रोपनिषद्द्वयातेषां कोशानामाख्यातेनात्मनापि वापि कोशा आत्मवैतौ ततमेन सहिसर्वेषां जीवनिमित्तत्वा जीवः कोसाविसा

रसादयो हि ये कोशा आख्यातास्तैतिरीयके तेषामात्मायरो जीवः त्वयथा संप्रकाशितः ११

साह परमात्मायः पूर्वस्य तत्त्वानमने तं वस्येति प्रकृतः यस्मादात्मनः स्वप्रमाणादिवदा काशादि क्रमेण रसादयः कोशलक्षणाः स
द्याता आत्ममायाविसर्जिता रसुक्तं स आत्मास्माभिरेवात्वेत्येति संप्रकाशित आत्मात्माकाशवदिसादि श्लोकेः न तार्किकपरि
कल्पितात्मवत्पुरुषवद्विप्रमाणागम्यस्यभिप्रायः ११

कविशिष्टं पंचानामपि कोशलमित्यर्थः अवशिष्टा मक्षणागि आचष्टे आख्याता रसादिना तत्र जीवशब्दप्रवृत्तिमुत्सादयति स हीति विशिष्टं जीवशब्दा
र्थमाकांक्षादायावर्तयति कोसाविसादिना प्रकाराविच्छेदार्थं प्रकारामनुसंधेतव्यत्वादि निप्रकृतस्य परमात्मनः श्रौतत्वे फलितमाह नेसादिना

मो मनुष्यो हं प्राण हं प्रमाता हं कर्मा हं ज्ञाहमिति पंचानां विशिष्टानां च देकं स्वरूपमनुगतं प्रत्यक् तस्य तद्दृष्टेवेति जीवपरयोरे कोतैतिरीयकश्रुतेस्तत्पर्यमाह तत्रैवैव
दाप्यकश्रुतेरपि तात्पर्यमाह द्योतिरिति मधुवास्या गोवदुष्ययर्था येयु अधिदेवाध्यात्मविभक्तयोः स्थानयोरपमेव सति परं ब्रह्म प्रसभं तं प्रकाशितम तोस्मि
न हं दाप्यकश्रुतेरपि ब्रह्मात्मे कोतात्पर्यमित्यर्थः तत्र दृष्टो तमाह एषि आमिति न केवलमे कोतैतिरीयकश्रुतेरेव तात्पर्यं किं तु ब्रह्मदाप्यकश्रुतेरपीत्याह किं
वेति अधिदेवं एषि आदावध्यात्मेव शरीरे ते जोमयो ज्योतिर्मयश्चैतस्य प्रधानो मृतमयो अमराधर्मा पुरुषः पूर्णाः एषि आदौ शरीरे वा तर्गतो याचितता स एव

किंवाधिदेवमध्यात्मेव ते जोमयो मृतमयः पुरुषः एषि आद्यंतर्गतो याचिताना परावात्मा ब्रह्मसर्वमिति द्योर्दयोर्द्वैतस्य यासरं ब्रह्म त
प्रकाशितं कोसाहवस्य विधास्यमध्वमने अमृतत्वे मोदनहेतुत्वादितायते यस्मिन्निति मधुतानं मधुवास्यां तस्मिन्नित्यर्थः किमिवे

द्योर्दयोर्मधुताने परं ब्रह्म प्रकाशितं एषि आमुदरे वैवयथाकाशः प्रकाशितः १२

साह एषि आमुदरे वैवयथैक आकाशो नुमानेन प्रकाशितो लोके तद्वदित्यर्थः १२

परमात्मानेन सविता तासर्वं परिपूर्णमयि स्थितं ब्रह्मैवेति परं ब्रह्म प्रकाशितमिति संबंधः अपवादवस्थायामध्यागेण संभवात् तद्योर्दयोरितिकथमुच्यते तत्राह आदौ तस्य
यादिति द्वैतस्य पर्वतं ब्रह्म प्रकाशितं द्योर्दयोरिति पुनरनुवादमात्रमित्यर्थः मधुताने मध्वेव प्रकाशिते न ब्रह्मरसांशं समधुतानं शब्दाद्येमुत्सादयति कोसादि ना
शब्दस्य कुचिदाश्रितत्वेन पदनुमीयते तद्वशब्दाधिकारां सामान्यतः सिद्धे पारिशेषादाकाशमिति सिद्धमिति तद्वक्तव्यनालाघवादेकमेवेति गम्यते तथा च
वाहिरंतश्चैकमेवाकाशमनुमानप्राप्तादधिगते तथाधिदेवमध्यात्मेव ब्रह्म प्रसभं तं सिद्धमित्युत्तराद्व्याचष्टे किमिवेसादिना ॥

५३

अथ तस्य मयं भवति रं दे सर्वं पदमात्मा मसोः समस्तु मा प्रोती सा रि वा कौ श्वा तै श्च ब्र ह्म वि दिः य चै त न दे वं रि स मे न सं कृ ज्ज वं वो
ध न्या प्य मि स र्थः प लु ता किं पि रि क त्पि ताः कु दृ ष्ट प स्ता अ न न्जो नि रू प्य मा रा न घ ट ना प्रां व ती तं भि प्रा यः १३

あへ

अज्ञानमूला

भेदश्चास्माद्व्यतिरिक्तो न प्रसीते न भेद एव तत्त्वमुल्लेख्य
मत्वा न भेदमसंज्ञसत्त्वमर्थः ॥ १३

भेदजादिनः १

एम.

ननु श्रुत्यापि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वमप्यागत्य ते ह्यस्यार्थोपनिषद्वाक्येभ्यः सर्वप्रकीर्तितं कर्म कांते अनेकशः कामभेदतः रदं कामोदः

जीवात्मनोः एव त्वं यत्प्रागुच्यते प्रकीर्तितं। भविष्यद्गौरांतं नुत्यत्वं हि न युज्यतेः १४

जामरति परश्वतदाधारएचिवीमित्तादिमंत्रवर्णोः॥ तत्र कथं कर्मज्ञानकांडवाक्कविरोधेज्ञानकांडवाक्कार्यस्यैवैकत्वस्य सामंज
स्यमवधार्यतरति॥ ॥

कशति कर्मकांडेतत्कामनाभेदेननियोज्यभेदसिद्धवपिकथंजीवपरयोर्भेदसिद्धतिपरस्पतत्रानुक्तत्वादिसाशंकाह परश्चेति हिरापगर्भः
समवर्ततेति प्रकृतो हिरापगर्भः सर्वनाम्ना परास्मिन् रूपते सहिरमोष्टयिवीद्यामपि धृतवानन्यथागुरुत्वात्तयोर्वस्यानायोगात्त्रवहिरापगर्भा
तिरिक्तमीश्वरपरेवुध्यंते मंत्रवर्तोः परश्च प्रकीर्तितरतिसेवेधः । कर्मकांडार्थे तानकांडेनापवाध्य तानकांडार्थे स्वैवे कल्पस्यासामं न स्पमव
धार्यतामिसाशंकावाधवाधकभावनिर्हारात्कारणानवधारणान्नैवमिसाह ॥ तत्रेति ॥

ममीचीनंत्वं

मो. मा. ३

३३

श्लोकाश्चैकस्मिन्माह अत्रेसादिना एव कस्यगौरात्वेप्रागुक्तमेवदृष्टान्तमाह महाकाशेति तत्रैवश्लोकसूचितमुदाहरणमाह यथेति मुख्यत्वेहीत्यादिव्यावृष्टे न
हीति भेदस्यापूर्वत्वाद्यभावात्वाक्यानांतत्परत्वं। तत्परानंतरयोश्च तत्परवाक्यवत्त्ववदिति स्यात्। त्वं वाक्यार्थस्यैवमानेन स्पष्टित्यर्थः। अहं तवाक्यानाम
पिकथमहं तेनात्यर्थमित्याशंकापूर्वत्वादप्यतिमत्त्वाच्चेत्याह रद्वेति अहं तेनावमानांतरागोचरत्वात् पूर्वमेकमेवाद्वितीयमिति। प्रागवस्थायां त्रसादि
द्वितीयं श्रुतेतदेवेदं सृष्टा तत्सृष्टातदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरनुप्रविष्टं जीवोभिलष्यते। तेन जीवस्य वृत्तता संभवतीत्युपपत्त्यापि श्रुतेरहं तार्थत्वं गम्यते।

अत्रोच्यते यतो वारमानि भूतानि जायंते यथाग्नेः सुहविष्कृतिगाः। तस्मादागतस्मादात्मन आकाशः संभूतः तदेतत्तत्तेजोसृजतेत्याद्युक्तं
यौपनिषद्वाक्येभ्यः प्राक् कथं कर्मकांडे प्रकीर्तितं यत्तत्र परमार्थे किं तर्हि गौरां। महाकाशयत्काशादिभेदवत् यथौदनं पचतीति म
विष्णुहस्तातद्वत् नहि भेद वाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वं मुपपद्यते स्वाभाविकाविद्यावस्यापि भेददृष्ट्यनुवारित्वादात्मभेदवाक्यानां
रहोपनिषत्सत्यनिष्पत्त्यादिवाक्ये जीवपरमात्मनोरेकत्वं प्रतिपादयित्वेन तत्त्वमसि अग्नौ सावस्योहमस्मीति न स वेदेत्यादिभिः अत उ
पनिषत्स्वेकत्वं श्रुत्या प्रतिपादयित्वेन मविष्मतीति भाविनीमेकत्वं प्रतिपादयित्वेन भेददृष्ट्यनुवादे गौरासंबेत्समि प्रायः। अथवा तदे
सतततेजोसृजतेत्याद्युक्तं प्रागेकमेवाद्वितीयमित्येकत्वं प्रकीर्तितं तदेव तत्संस्त आत्मा तत्त्वमसीत्येकत्वं मविष्मतीति तौ मविष्मद्व त
तिमयस्य यन्जीवात्मनोः एव तत्त्वमत्र क्वचिदाकौ गम्यमानेन तद्गौराय यौदनं पचतीति तद्वत्॥

रहं तार्थत्वं गम्यते। सृष्ट्यादिश्रुतीनामहं तेनात्यर्थं न सृष्ट्यादिविद्यनंतरमेव वक्ष्यते। तस्मादहं ते श्रुतेस्तास्योक्तदर्थस्यैव तात्त्विकते सार्थानुकेवलमुपपत्तेरवाहं
तेस्तास्ये किंतु न वक्तव्योपसादपीत्याह। तत्त्वमिति भेददृष्टेः पवादाच्च श्रुतेरहं तेनात्यर्थं प्रतिभातीत्याह। प्रयोसाविति आदिशब्देनाहं तवादीनि हंत निषेधा
निवचनानंतरा गम्यते। एकत्वं प्रतिपादयित्वेन मविष्मतीति पूर्वोक्तसंबंधः एकत्वं श्रुतेः तास्येति सिद्धे तृतीयपदार्थं न फलितमाह अतस्ति श्लोकसमाध्याह

वाक्यानांतमाह अथवेसादिना

एव

३४

सृष्ट्यादिश्रुतिषु दशकृतिवशादेव सृष्ट्यादिभेददृष्टेरहं तानुपपत्तिरित्याशंकाह सृष्ट्योहेति उक्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वमुपेत्यावर्त्तव्यमुक्त्याप्यति न चिति त
सो स्वार्थनिष्ठत्वाभावात् त्रिवकाशं चोद्यमिति परिहरति मेवमिति परितृप्तत्वाच्च न देवो घं सावकाशमित्याह पूर्वमपीति यदि प्रकृतो स स्यादिश्रुतिभ्यः सकाशाद्
क्रमोपसंहारैककृत्यं तास्येति गमाकृष्योद्वाद्यभावे सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थपरत्वं परिहृतं तर्हि पुनरुपन्यासो वृथा स्यादित्याशंकते रतरेवेति ज्ञेयत्वात्
यत्किं गमाकृष्योद्वाद्यभावे उक्त्यादिश्रुतीनां निष्पत्त्यादिपारत्वं पूर्वमुक्तमिह तु तासां वृथात्वे को तास्येति प्रतिपादने यथा युनरुपन्यासः सिध्यतीत्यु
त्तरमाह रद्वेति यादत्रपगतामस्यरागियो जयति मरित्यादिनायः शब्दशक्ताप्रती यते न स श्रुत्यर्थो भवति। किंतु तास्येति गम्यस्यैव श्रुत्यर्थेते
ननु पपुसनेः प्रागः संसर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाप्युक्तं रुद्धं जातमिदं सर्वं जीवाश्च भिन्नानि मेवं अन्वार्थत्वादुक्तं श्रुतीनां पूर्वमपि परि
हृतं वा यदेषः स्वप्रवदात्ममायाविसर्जिताः संघाताः घटाकाशोत्पत्तिभेदादिवज्जीवानामुत्पत्तिभेदादिति रतरेको सति भेदादिश्रुतिभ्यः

महोहविष्कृतिगाधैः सृष्टिर्वाचोदितामया। उपायः सोवतागयनास्तिभेदः कथं वन १५

आकृष्य रद्वेति श्रुतीनामैदं पर्य प्रतिपादयित्वोपन्यासः सृष्ट्योहविष्कृतिगादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्वाचोदिता प्रकाशितामया
न्यायवसमसर्वैः सृष्टिप्रकारे जीवपरमात्मैकत्वं बुधवतागयो या योस्माकं यथा प्रागासंवादे वागाद्यासुरायां प्रवेधाद्याख्यापिकाकल्पिता
सत्रदृष्ट्या तमाह यथेति वागादीनां प्रागानामहं श्रेयानहं श्रेयानिति मिथः संघर्षः संवादस्तत्रया प्रागावैशिष्ट्यबोधवता एव तदप्यसिद्धमिति चेत्
स्यापिकाश्रयतेनासौ श्रुत्यर्थो भवति। वागादीनामवेतनत्वात्तथा सृष्ट्यादिश्रुतिरपि न स्वार्थतास्येवतीत्यर्थः। उदाहरणानंतरं संप्रति वागादीति देवा
सुरसंग्रामे देवास्तावदसुरानः भिभविष्येयं मुपचक्रमिरेवागादीश्रुतौ तत्त्वेन वदितं ताश्च वागादीनकृत्याणां संगे नया प्राना असुरा विविधुरित्याया
स्यापिकावनयथाश्रुतार्थो वागादीनां वागभावेनोहनासामर्थ्यात् किं तः सुरैराधर्षितत्वात्प्रागां त्रौहं रपातप्रसिद्धे श्रुत्याः श्रेयोभवतीति प्रा
गावैशिष्ट्यनिश्चयबुधवता शेषत्वेन साकल्पिता। तथैव प्रकृतेः सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थतास्योभावात्तत्कार्यस्य तद्वतिरेकं प्रागाभावात्तदेवास्तीत्यहं तवुद्य
वतागोपायत्वेन सृष्ट्यादिप्रक्रियाकल्पितेत्यर्थः देवताशब्दप्रयोगाच्च तत्त्ववागादीनामिति मुख्यार्थत्वं संवादिरश्वरगस्यातोः सिद्धमुदाहरणमिति शं

कौतुहल्येति

राम.
१०

स्वो२

मा. म. ३
११ किमर्थं न्यपरिहृणीति संबंधः। अद्वैताधिकारिणोधिकार्यतरं प्रतिविधिद्वयं सावकाशमिति परिहरति अतिवृत्तिरत्र त्रयोपासनोपदेशः कर्मोपदेशश्च
गृह्यते तदेव कारणाभ्यासयोजनया प्रकटयति आश्रमादिति आश्रमशब्देनाश्रमिणो गृह्यतां वर्णिनस्तु कथं गृह्यतां त्रिंशो वार आश्रमेति अ
भेदं न्यायवत् त्रैवर्णिकानामेव ग्रहणार्थं मार्गगारतिविशेषणं त्रैविध्यमेवाकांक्षाहारोपासीति कथमित्यादिना कार्यत्रयविषयत्वात् त्रि
कृष्टं त्वमध्यमत्वं कारणावयवविषयत्वादुक्तं त्वमद्वैतविषयत्वादिति दृष्टं एवैवार्द्धं व्याख्यायोनराद्वै व्याकरोति उपासनेति कर्मोपदेशः

श्रुतत्रकारणं आश्रमाः आश्रमिणोधिकृताः वर्णिनश्च मार्गगाः आश्रमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् त्रि विधाः कथं ही नमध्यमो
क्तृष्टदृष्टयः। ही नानि कृष्टमध्यमा उक्तृष्टवदृष्टिर्दर्शनसामर्थ्यं येषां ते मंदमध्यमो नमवृष्टि सामर्थ्यं ऐतारसर्थः। उपासनो
परिहृयेतदर्थं मंदमध्यमदृष्ट्याश्रमाद्यर्थं कर्माणि च न चात्मे कएवादितीयरतिनिश्चि नोतमदृष्ट्यर्थं दयालुना चेदेनानु कपया
सन्मार्गगाः सेतः कथमित्यामुत्तमामेकतदृष्टिं प्रयुरिति यन्मनसानमनुतेये नाहुर्मनोमनतदेव त्रसत्विहितेयदिरमुपा
सते तत्त्वमस्यात्मेवैदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्यः १६

पितदर्थत्वमाह कर्माणि चेति व्यावर्त्यणं कोदयति नवेति वेदेनोपासनाद्युपदेशे मेरा नानां मध्यमानां च कथमनुग्रहः सिध्यतीत्याशंसाह सन्मार्ग
गारति प्राप्नुयुरित्युपासनोपरिहृकर्मणि चेति पूर्वोक्तसंबंधः उपास्यं त्रैवर्ण्यं नमवृत्तीति ध्यानेदमध्यमदृष्टि विषयत्वमुपासनस्य प्रतिभा
नीत्याह यन्मनसेति अद्वैतदृष्टो नानुवर्णाश्रममेराभिमानाभावादेव नोपासनं कर्मवासंभवतीत्याह॥ तत्त्वमसीति॥ १६॥

एम.
११ प्रति

मि२

श्लो३

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेपिमतोतरेर्विरोधोस्तीत्याशंसातेषां भांतिमूलत्वात् नैवमित्याह स्वसिद्धं तेति श्लोकस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति
शास्त्रेति तद्वत्त्वादिप्रवृत्तयेन शास्त्रोपपत्ती गृह्यते हे तदर्शनस्य तिष्ठ्या दर्शनत्वे हेत्वेन परत्वं भवता रितस्य कस्य दर्शयति। रतश्चेति रतः श
ब्दार्थमेव दर्शयति हेतिनामिति आदिशब्देन मंदमानादयो गृहीताः। स्वीयेस्वीयेसिद्धोतं यवस्यापि तु तत्त्वज्ञानमधिकृत्य प्रवृत्तानां वारिनां कुतो देषास्य
दत्त्वमित्याक्षिपति कथमिति श्लोकाभ्यासयोजनया परिहरति स्वसिद्धं तेत्यादिना निश्चयमेव स्फोरयति एवमेवेति रागादयस्त्वपि तेषां देषास्य दत्त्वकथमि

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वाद्दृष्टान्तदर्शनं सम्पददर्शनं तद्वत्त्वान्मिच्छादर्शनं मन्यत रतश्च मिच्छादर्शनं हेतिनां रागदेषादिरोधास्य
त्वात् कथं स्वसिद्धोतं यवस्यास्य स्वसिद्धोतं च नानि यमेषु कथितकारणवद्वाहतादिदृष्ट्यनुसारिणो हेतिनो निश्चिताः एवमेवैषः परमाद्यो
नान्यथेति तत्र तत्रानुरक्ताः प्रतिपक्षे चात्मनः पश्येत्स्ते हि षे तस्येवं रागदेषो येनाः स्वसिद्धोतदर्शननिमित्तमेव परस्परमन्योन्वयिरुध्यं
स्वसिद्धोतं यवस्यास्य हेतिनो निश्चितादृष्टं॥ परस्परं विरुध्यंते तैरयं निरुध्यते॥ १७॥

तेनैरन्योन्वयो धिभिरस्मदीयोयं वैदिकः सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वं दर्शनपक्षो न विरुध्यते। यथास्वहस्तयादादिभिः एव रागदेषादिरो
धानास्य दत्त्वादात्मैकत्ववृद्धिरेव सम्पददर्शनमित्यभिप्रायः॥ १७॥

राशंसाह प्रतिपक्षमिति उतरार्धे विमजने स्वसिद्धोतेति यद्विचारि
नां प्रत्येकं स्वसिद्धोतत्वेनोपमेगृहीतं दर्शनं तत्रिहो रणार्थं मन्योन्वयादिनो विरोधमाचरंतो दृष्टेते। न च तैरद्वैतदर्शने विरुध्यमानमध्यवसीयते
यथास्वकीयकरवराणादिभिराघाते कदाचिदाचरितेपि देषो न जायते। रावुध्यभावात्तथा हेताभिमानिभिरुपदेष्टुं देष्टुं कृतेपि नाद्वैतदर्शनस्ते
षु देषो जायते। सर्वानन्यत्वात् रावुध्यभावादिसर्थः। अद्वैतदर्शनस्य सम्पददर्शनत्वे प्रतिज्ञाते कथं प्रदर्शितया प्रक्रियया प्रतिपक्षमित्याशंसाह एवमिति

१७

मां म ३
११
हेतुपक्षैरहेतुपक्षस्य विषयद्वारके विरोधेऽधिगम्यमाने कथमविरोधवाच्योक्तिरित्याशंका स्वमतपर्यालोचनया तावदविरोधमाह अहेतुमिति मिथ्याभू-
तेन हेतुना हेतुस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन जनेन विरोधः स्यादित्याशंका तथा विधेहेतुमेवजास्तीति मत्वाह तेषामिति हेतिनोपरमार्थत्वेन अप्रमार्थत्वेन
वहेतुमेववाच्यहारगोचरीभूतेतद्वैतप्रतिपन्नहेतुवतमिथ्येत्येवंस्थितेन हेतुना हेतुस्याविरोधोकाशंकोभवतीत्यर्थः अत्रोक्तप्रतिषेधप्रश्नकरोति केने-
ति श्लोकाद्विरागामर्थमावसागोहेतुमाह उच्यते इति हेतुस्याहेतुकार्यत्वे प्रमाणमाह एकमेवेति श्रुतिप्रामाण्याहेतुस्याहेतुकार्यत्वावगमात्कार्यस्य
कारणानुभवेन सत्त्वनियेधातत्त्वमित्यवधारणाच्चाहेतुदर्शनं हेतुदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः अहेतुदर्शनं हेतुदर्शनैरविरुद्धमित्यत्रेवमुक्तिमाह उपपत्तेश्च

केन हेतुना तेन विरुद्ध इति उच्यते अहेतुपरमार्थो हि यस्माद्धेतुना नात्वं तस्याहेतुस्य भेदात्तदस्य कार्यमित्यर्थः एकमेवाद्वितीयतत्वेनोत्पन्न-
तेति श्रुतेः उपपत्तेश्च स्वचित्तस्य दनाभावे समाधौ मर्त्या यामुष्यौ वाभावात् अतस्तद्वदुच्यते हेतुहेतिनो नुतेषां परमार्थतया परमार्थतया भि-
न्नहेतुपरमार्थो हि हेतुतद्देदुच्यते तेनामुभयथाहेतुतेनायंन विरुध्यते १८

यथापि हेतुमेव यदि च तेषां भ्रान्तानां हेतुदृष्टिः अस्माकमहेतुदृष्टिर्भ्रान्तानां तेनायं हेतुना स्मरस्यो न विरुध्यते तैः श्लोकायाभिः ननु तद्वितीय-
मस्तिरिति श्रुतेऽप्यामत्तगजारूः उच्यते भूमिष्ठे प्रतिगजारूः हेतुवाच्यमां प्रतीतिवैवाणामपि ते प्रतिनवाहयस्य विरोधवध्यातदतततः पर-
मार्थनोवस्य विदित्वैव हेतिना तेनायं हेतुना स्मरस्यो न विरुध्यते तैः १८

तितमेवोपपत्तिं संक्षिप्य दर्शयति स्वचित्तेति मुष्यस्यावस्थायां स्वकीयचित्तस्य दनाभावेति ध्यातानोपरमेति हेतुदर्शनाभावाद्देते सिद्धे ततश्च सप्रवृत्ताग्रदेशनामु-
त्पत्तिदर्शनादित्युपपत्तेहेतुकार्यं नकारात्तत्कार्यप्रतिभासे विरुध्यते कार्यस्य वाच्ये भवितुं विमतस्य हेतुस्य हेतुत्वादेव प्रतिपन्नमिथ्यात्वमिति हेतु-
धोः ~~नः सत्त्वाह यदि चेति भ्रान्तिरित्येव हेतुदर्शनैरहेतुदर्शनं प्रमाणमुत्पन्नमविरुद्धमित्येतदुक्तं तेनोपपादयति यथेसादिना कार्यकारणभूतयोर्हेतुना हेतुयोरवि-
रोधे सिद्धे फलितमाह तत इति अहेतिनो हेतिनो च प्रातिस्विके पक्षयोर्लोचनतो हेतुपक्षैरहेतुपक्षो विरुद्धो न भवतीति फलितमुपसंहरति तेनेति १८~~

महेतुका

स्वत्वपदा

सामानाधिकार्यातिरेकेणाभावादित्यर्थः तेषामिन्त्यादिभाजं विभज्यते
हेतिनां चितिं परमार्थहेतिनां हेतुविरोधमाशंक्यदिवायवहारेपि ३

अहेतुमेव हेतुतात्पर्यामत्तत्वेन हेतुमपि तात्त्विकं स्यादित्याशंका माययेति विवर्तकारानं गीकारे दोषमाह तत्तत इति पूर्वार्द्धावस्थां माशंकाया-
दर्शयति हेतुमिति तत्र पूर्वी द्वावपरावतार्यं आकरोति अत आहति विमतोभे दोमिथ्याभेदाच्च दारिभेदवदित्यर्थः विमतं तत्ततो ररहितेनिरवय मे
वत्वात्तिसत्त्वादजत्वाच्च्यतिरेकेण मदादिविराह नेत्यादिना निरवयवत्वे पितुनः स्पृह न धर्मत्वमाशंकाह सावयवहीति उक्तमनुमानं निगम-
यति तस्मादिति अस्यापरमार्थत्वेनेत्यर्थः पुनर्ननु कथं रामन्वयार्थकार्यत्वधर्मत्वात्तदिरात्रप्रकारोभिप्रेतः विषये दोषं वदन् हि ती-

हेतुमहेतुभेदरसुक्ते हेतुमप्यहेतुवत्परमार्थसदिति स्यात्कस्य विदुषो के सत आहयत्परमार्थसदहेतुमायया भिद्यते तेन तैमि-
कोने कचंद्रवद्रजुः सर्पधारदिभिर्भेदैरिव न परमार्थतो निवयवत्वात्तमनः सावयवत्ववयवात्तयात्वेन भिद्यते यामुत्पत्तादिभेदः
तस्मान्निरवयवमजनायथा कथं वन केन विदपि प्रकारेणानभिद्यत इत्यभिप्रायः तत्ततोभिद्यमाने स्य मृतमजमद्वयं सभावतः सस्य

मायया भिद्यते तेन त्रासथा जं कथं वन तत्ततोभिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं वजेत १८ अजातस्यैवभावस्य जातिमिच्छं-
स्य तां जेयथाग्निः शीततां तच्चानिष्टं स्वभाववैपरिसंगमने सर्वप्रमातिवादिनः अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यता कथमेवमिति १९

ताविरोधात् अजमव्ययमात्मतत्त्वमाययं वभिद्यतेन परमार्थतः तस्मात्परमार्थसदहेतुं १८ येषु पुनः केचिदपमिषद्यात्वात्तारोच्यस्य
वादिनो वाच्यं का अजातस्यैव तत्त्वमाययं सभावतो जातिमुत्पत्तिमिच्छति परमार्थतएव तेषां जाते वेतदेव मर्त्यताममृतत्ववश्यं

मर्त्यता

सचाजातो ह्यमृतभावः स्वभावतः सत्त्वात्कथमेवमिति न कथं वन मर्त्यतं सभाववैपरिसंगमने मर्त्यताममृतत्ववश्यं ॥॥

यदि विवर्तते तत्तत इति प्रसंगस्येष्टमाशंका निरावृत्ते तच्च विवर्तवादे मुपसंहरति अजमिति स्थिते विवर्तवादे फलितमाह तस्मादिति १८ त्वय-
समुक्तास्तस्यैव समनुभाष्यद्वयमिति अजातस्येति अनुवादभाजं विभज्यते तत्त्वभावतएवाजातस्य स्वभावतएवा मृतस्य वास्तवतया परमार्थ-
एव जातिमुत्पत्तिं स्वयं स्वीकुर्वतीत्यर्थः अजातस्य हि धुको मृत्युरिति न्यायेन दूषयति तेषामिति अजातो हीत्याद्यक्षराण्युक्तेर्यो जयति सचेति २०

भाववाक्यो न भाती मुक्तं हेतुं प्रपंचयति न ह्यतिदेहाभिमानवतो वा ह्यार्थप्रतिभानंधो व्यादेहेतदर्शनोपितसत्तिभानमप्रसूहं प्राप्नोती
 शिवाह न ह्युन्मत्तेति वा ह्यार्थसमर्थनार्थमुक्तं मर्यापतिद्वयंकथंतिरसनीयमिह्याशंकाह एतेनेति तत्त्वदर्शिनोत्पूरणतिरिक्तवत्त्व
 नृपलंभप्रदर्शनेन वेचित्रदर्शनं दुःखोपलब्धिश्च प्रमुक्तानेनानुपपन्नमानार्थापतिद्वयस्यानुत्पन्नं व्यवहारदृष्ट्यानुपूर्वभाति समारो
 पितं तत्त्वप्रवेदवसंवेदने वेचित्रं दुःखं च व्यवहारांगमिसम्यक्पुण्यपत्तिरित्यर्थः २५ ज्ञानस्य सत्त्वं वनत्वं प्रसिद्धं तत्त्वदृष्ट्या ज्ञेयाभावे
 ज्ञानमपि न स्यादित्याशंकाह चित्तमिति न हि सूर्यसकर्मकं तस्य सकर्मकत्वं प्रसिद्धं भावात्तज्ज्ञानात्तत्त्वसकर्मकत्वं क्रियाफलक
 त्वनया स्वीकृतमिति भावः चित्तस्यार्थस्य शिवाभावेपितराभासस्य शिखं स्यादित्याशंकाह नार्थेति तत्र हेतुमाह २६ भूतो हीति प्रथ
 मपादं व्याचष्टे यस्यादिति विमर्शं चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशति चित्तत्वात्तसंप्रतिपन्नवदिति द्वितीयपादं विमर्शं ज्ञेयापीति न हि दृष्ट्या
 यस्यान्नास्ति वा संतिमितं यत्तच्चित्तं न संस्पृशत्यर्थं वा ह्यालं वनविषयं नाप्यर्थाभासं चित्तत्वात्त्वम चित्तवत् २७ भूतो हि जाय

तेष्वप्यप्यवरेव वा ह्यः शब्दाद्यर्थोपपत्तहेतुत्वाच्च नाप्यर्थाभासश्चित्तात्पथकचित्तमेव हि यटाद्यर्थवद्वभासते यथा स्वप्ने २६

[illegible][illegible]

मिरित्यर्थः। अजायमानो बहुधा विजायत इति श्रुतेः। तस्मान्मायैव जायते न सः शुद्धो बधारणार्थः। मायैवेति न तज्जायमानत्वे बहुधा जन्म
वैकत्र्यं भवति। अथा विवशैरामोऽस्य च फलवत्त्वाच्चात्मैकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चित्योक्त्यर्थः। तत्र को मोहः कः शोका कलमनुपश्यत रसादिमंत्रवर्णा

हिमायाशदिताप्रतावप्रवैतसंभयश्चातेविश्वमायानिहतिरित्यादेनिहृत्ते। मत्सोः स मत्स्योतीति निदिनत्वाच्च स ह्यादिभेददृष्टेः॥२४॥
तिश्रवणात्कित्तसाविद्विजन्त्या तस्याश्चाविधान् यद्यतिरेकानुविधापितयाविधात्वेन मिथ्यात्वान्मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वेनानुपपत्तिरित्यर्थः। तात्पर्यार्थमुक्त्वा तत्रै
वास्तुगुणमाह मायामिति पुरुषः स त्रीयतरति संवेधः। मायामपीत्यहिरसत्रहेत्वंतरपत्वेन नृतीययादमवतारपति अजायमान इति अजायमानस्य ब्रह्मा
विजायमानत्वं विरुद्धमित्याशं क्यवतर्थादमुपापयति तस्मादिति अश्रुतस्य कथमेवकारस्यावायः स्यादित्याशं क्यह तुशब्द इति अवधारणारूपमर्थवोभिन
यति माययैवेति कस्मादिष्यमवधार्यते वास्तवे जन्मनिकावलुप्त्यतिरित्याशं क्यह न स्य जेति आत्मैकत्वं तानमेव सृष्टिमुनितात्पर्यगम्य सृष्टिस्तुतच्छेषत्वाद्वि
वक्षते सत्रहेत्वंतरमाह फलवत्त्वाच्चेति तस्य फलत्वे प्रमातामाह तत्रेति एकत्वमाचार्योपदेशमनुपपन्नः साक्षात्कुर्वन् तत्रैकत्वसाक्षात्कारे सति शोकमोहाप

नामसुखाचिन्तापाठान्मायाशब्दे

लसितः संसारो न भवतीत्यर्थः न केवलं विफलत्वाद्देदृष्टिरेव विचिन्तयितुं किं

मा

म

3 मा. भा. भेदद्वयेर्निष्पत्त्येहेतुतरमाह संभूतेरिति सम्प्रभूतिरैश्वर्ययस्याः सांप्रभूतिर्देवताहिरण्यगर्भाख्यातस्याश्च कार्यमध्येष्टेष्टायाः निंदितत्वात्प्रधानमन्त्रनिवर्हेण स्यायेन संभवश
चित्तं कार्यमेव निषिध्यते। तथा च सिद्धे तस्यावस्तुत्वमित्यर्थः। कारणप्रतिषेधेन तदवस्तुत्वसिद्धेः यथोक्तं सिद्धिरित्याह कोत्वेनमिति पूर्वोद्भवाकरोति। अंधमिति संभूत्य
पासनायाः संज्ञाहेताद्येन निंदो विधायततो भूपरवेत्यादिनोत्तराद्देन संभूतेरुक्त्याः देवतायाः हेतुत्वमुपपाद्यतौ ततश्च प्रधानभूतदेवतोपास्यत्वापवादान्तोक्त
न सर्वमेव संभवश चित्तं कार्यमात्रं निषिध्यते तथा च तदवस्तुत्वसिद्धिरित्यर्थः। संभूतेरपवादेपितन्मिथ्यात्वनियमाभावाच्च कार्यमात्रेण मिथ्यात्वं शक्यं प्रतिज्ञातुमिती
शंकाह नहीति संभूतिनिंदा तदवस्तुत्वरूपानार्थानभवति। किंतु विनाशेन कर्मणा देवतोपासनस्य समुच्चयविधयर्थसमुच्चयविधानस्य फलवत्तादिनिशंकतेन नि

केवलं कर्म । अथ तमः प्रविशन्ति ये संभूतिमुपास्यत्वापवादोत्संभवः प्रतिषिध्यते नहि परमार्थतः संभूतायां संभूतौ तदपवाद उपपद्यते ननु विनाशे न संभूतेः समुच्चय
विध्यर्थः संभूतपवादः यथा धेतमः प्रविशन्ति ये विद्यामुपासत इति सत्यमेवेदेव तादृशेन स्यात्संभूतिविषयस्य विनाशशब्दाच्च स्पष्टकर्मणः समुच्चय

संभूतेरपवादाच्चसंभवःप्रतिषिध्यते कौत्सेनेजनयेदितिकाराणंप्रतिषिध्यते ॥ २५ ॥

यविधानार्थः संभूत्यवादः तथापि विनाशाख्यस्य कर्मणाः स्वाभाविका ज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य सौख्येतितराण्यर्थत्वं तदेव तादृशकर्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारा
 र्थस्य कर्मफलरूपप्रवृत्तिरूपस्य साध्यासाधनैषाणाद्वयलक्षणास्य सौख्येतितराण्यर्थत्वं एवं ह्येषाणाद्वयरूपान्तरसौख्येतिवृत्तः पुरुषः संस्कृतः स्यात् ॥
 तिअयवाहस्यसमुच्चयविध्यर्थत्वे दृष्टान्तमाह यथेति अत्र त्वत्त्वं विद्याशब्दितकर्मपवादो विद्याकर्मणोः समुच्चयविध्यर्थः स्थितः विद्यावा विद्यावयसदेवोभयं
 सहेतिश्रवणादित्यर्थः उक्तं बोध्यमनुजानाति। ससमिति तर्हि संभूत्यपवादस्तदवस्तुत्वत्वापकोनभवतीत्युक्तं स्थितमेवेत्याशं कसमुच्चयस्याविद्यावस्थायाम
 वस्थितफलवत्त्वाद्यदवस्तुत्वे संभूत्यादेर्निषेधानिमुक्तं तदवस्थमेवेति मन्वानः सन्नाह तथापीति यथाग्निहोत्रादेः शास्त्रीयस्य कर्मणोर्गोत्रीयप्रवृत्तिरूपम्
 त्युतराण्यर्थत्वं तद्यासाधनाद्येषाणाद्वयलक्षणास्य सौख्येतितराण्यर्थत्वं समुच्चयस्यापि वाच्यं तथाच संभूत्यादेरवस्तुत्वमविरुद्धमित्यर्थः। सत्युतराण्यर्थत्वे संस्कारार्थत्वं कथमित्या
 शंकाह एवं हीति कामवादेऽप्येषाणाद्वयलक्षणास्वाभाविकप्रवृत्तिरूपाशुद्धिवियोगः संस्कारोपयानि साग्निहोत्रादिफलतथानिष्कामेनानुष्ठितसमुच्चयफलं
 कामाख्यमुद्दिश्यावृत्तिरिति सत्यर्थः ॥

काम

। कर्मणा

स्वाभाविकं लौकिकं कर्म १

उपासना २

अविद्यया मृत्योर्तीर्त्वेति मंत्रे मृत्युतरगा हेतु र विद्येति अत्राणां संभूत्या मृतमश्नुत इति च संभूतेर मृतत्वकत्वा भित्ताया कृत्यं समुच्चयकत्वं मृत्यो रति तरगामित्याशंका
ह अत इति यतो न समुच्चयान्मुख्यममृतत्वे दृढतो तस्य विद्यया मृतमश्नुत इति वक्ष्यमाणात्वादतः समुच्चयत्वस्याणां अविद्या अविद्यया मृत्यो र्तीर्त्वेत्यत्र निर्दिश्य
ते आयेद्विक मृत्युतरगा हेतुत्व संभवदित्यर्थः यद्यविद्याशब्देन समुच्चयो विवक्ष्यते। कथं तर्हि विद्यां चाविद्यां चेत्यनेन विद्याविद्ययोः समुच्चयो निर्दिश्यते। न हि देवता
दर्शनकर्म समुच्चयस्य वक्ष्यविद्यायाः समुच्चयः संभवतीत्याशंकाह एवमिति नांतरीयकत्वमवश्यंभावितां प्रतिबंधकाभावे कायौत्पत्तेरुपपत्तेरित्यर्थः रावेमं
त्रार्थस्थिते प्रकृते कथितमाह अत इति अत्रार्थत्वं समुच्चयस्याशुद्धिस्त्यहेतुत्वं तच्चेदित्ये किमित्यपवादस्तत्राह यद्यपीति तथाप्यनत्रिषु त्तरमार्थामृत

अतो म सो रति तरा र्था देव ता दर्शन कर्म समुच्चय तत्समाख्यं विद्या एव मे वैषाणादय तत्समाख्यं विद्या म सो रति नी तां स्प विरक्तस्योपनिषद्वा
 स्था र्था लोचन पर स्प ना त रीय की परमा त्मे कत्व विद्यो न्ति रिति पूर्व भा वि नी य म विद्या म ये स्य य आ द्वा वि नी व ह्य विद्या म त त्व सा ध ना ए के न पु रु षे ता
 मे व ध्य मा ना अ वि द्या स मु च्छे य त र त्पु त्ते अ तो न्यार्थ ता द म त त्व सा ध ने व ह्य विद्या म ये स्य नि दार्थ एव भ वति सं भू त्प वा दः य य य शु द्धि तियो
 ग हे नु र त त्रि ष्ठा त अ त ए व सं भू ते प वा हा सं भू ते रा ये षि क मे व स त्वा मि ति पर मा र्थ स दा त्मे क त्व म पे षा न्ता त्मः सं भ वः प्र ति वि ध्य ते ए व
 मा या नि र्मि त स्वे व जी व स्या वि द्या प्र त्प स्या पि त स्या वि द्या ना शो स्व भा व रू प ता त्म र मा र्थ तः को न्ये नं ज न ये त न हि र ज्जा म वि द्या ध्या ते पि न सं प
 न र्वि वं क तो न हं ज न ये त्क श्चि त्थान क श्चि दे नं ज न ये दि ति को न्चि त्वा स्ये या र्थ ता त्का र तां प्र ति सि ध्य ते अ वि द्यो द्रु त स्य न ह्य स्य ज न यि त्का र ता
 न किं चि द स्त्री त्म मि प्रा यः ना यं कु त श्चि त्त्र व भू वं क श्चि दि ति शु तेः ॥ २५ ॥

तत्फलवत्ताभावात्तदयवादाति द्विरित्यर्थः। अयवादफलवदर्थयन्नाद्यभावाविभजनमुपसहरति अतएवेति को न्वेनंतनयेत्यनिरिति श्रुत्यर्थमावक्ष्यातां द्वितीयाह विभजते एवेमायोत्पादिना उक्तमर्थेदृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीति न कश्चिदेन जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यत इति संबन्धः। प्रश्नार्थकिं शब्दे दृश्यमाने कथं कारणं प्रतिषेधमिद्विरित्याशंकाह को न्विति अस्मात्प्रत्ययमुक्ता द्वितीयाह स्याताम्येमाह अविद्येति ततश्चेदुद्विजो जीवः कथं तस्य जनपितृकारणं नैत्युच्यते या धातादिसाशक्याह नष्टस्येति जीवस्य जनपितृकारणभावे प्रमाणात्माह नायमिति नान्यनिमित्तस्याविद्यामंतरास्वतो जन्माभावं स्वपतिनवभवेति २५

३ संभा
१६

तस्येति

श्रुति

इतोपि हेतुं वस्तु न भवतीत्याह स एष रति हेतुवेत्यादिना व्याख्याते मर्जी मर्जीदि सर्वमेव यास्यनेति नेतीति वीक्षया यतो निषेधनिष्ठुतिरतः स एष रतुपक्रमप्रतिपादित
स्यात्मतत्त्वस्य कूटस्थस्याविषयत्वेन प्रथोपपत्तिरित्यर्थः । नेति नेतीति वीक्षया तात्पर्यमाह सर्वेति रूपद्वयोपपत्त्या मानंतरं तन्निषेधमेतरेण निर्विशेषवस्तुप्रतिपत्तेर
योगान्नप्रतिपत्तौ व्युत्पत्त्यर्थपरि समाप्ति संभवाद्देशो निर्विशेषस्यात्मतत्त्वस्योपदेशस्तावत्प्रस्तुतयो एवं प्रस्तुत्यनेति नेतीति वीक्षया सर्वस्य मर्जी मर्जीदिविशेष
स्यापि तस्य निषेधो दर्शितत्वेन वात्मानि तासितो विक्षिप्तो निर्विशेष इत्यर्थः । स वै देवमर्जी मर्जीधिकारे प्रतिपादितस्तर्हि किमिति प्रदेशो तरे पुनः पुनरेवं प्रतिपाद्य
ते पुनरुक्तेरित्याशंका व्याख्यातमिषादिव्यावृष्टे । प्रतिपादिष्यपि मर्जी मर्जी प्रकारो प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथापि तस्य परमस्मत्तादुत्तमत्वं मन्यते श्रुतिः । सापु
नरुपाविशेषसद्भावाभिप्रायेणातस्यैव पुनः पुनः प्रतिपादनेष्या यद्यदातो पितमुक्तं तदशेषमप्युत्पाविशिष्टमात्मरूपे निवेदयतीत्यर्थः सर्वमिषादिस्पर्शे

सर्वविशेषप्रतिषेधेनाथात आदेशो नेति नेतीति प्रतिपादितस्यात्मनो दुर्विध्यत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायो तत्त्वेन तस्यैव प्रतिपादयि
विषयायद्यद्यात्मा तत्तत्सर्वमिदुते । स एवेति आशंका निमग्न विविधमपलपत्यर्थात् स एवेति नेत्यात्मनो दृश्यतां दर्शयतीत्यर्थः उपायस्यो
स एवेति नेतीति व्याख्यातं निरुतेयतः सर्वमयास्याभावेन हेतुना ज्ञेयप्रकाशने ॥ २६ ॥

येयनिष्ठतामज्ञातत उपापत्तेन व्याख्यातस्योपेयवद्वास्तुतामा भूदित्यात्माभावेन हेतुना कारणो न निरुत इत्यर्थः ततश्चैवमुपपत्त्योपेयनिष्ठतामे
व जानत उपापत्तिनिष्ठैक रूपत्वमिति तस्य सवात्माभ्यंतरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशनेत्यमेव ॥ २६ ॥

कुर्वीतः स एष इति व्यावृष्ट्यास्वरति स एष रसाद्याश्रुतिरदृश्यतामात्मनो विशेषनिषेधमुत्वे न दर्शयतीत्यदृश्यकार्यमनसां वाचां वगो वरीभूतं तदशेषमर्थोदय
त्वपत्ति । सा हि परमार्थवत्त्व । दृश्यमिति बुवाणा दृश्यस्य वस्तुत्वेनोपपद्यते तथा चानुपपत्तेरदृश्यवर्गस्यावलुत्वे सिद्धमित्यर्थः । ननु किमिति श्रुतिव्याख्याने विशेष
ज्ञाते निरुते । तं कप्रस्थालनया यातादिताशंकायात्माभावेनेत्यादि व्याकरोति । उपायस्येति हेतुवेत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपंचस्याद्वितीयवत्त्वात्मात्रयप
वसावितोमप्रतिपद्यमानस्य प्रपंचवदेवोपायत्वेनाभिमतस्यापि प्रपंचस्य वस्तुत्वेन यावत्ताशंकायात्माभावेन स एष रसाद्याश्रुतिरदृश्यतामात्मनो विशेषनिषेधमुत्वे न दर्शयतीत्यदृश्यकार्यमनसां वाचां वगो वरीभूतं तदशेषमर्थोदय
निर्हीरणात्पर्यमातोपि तं प्रपंचप्रतिषेधार्थेति सार्थः उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादुपेयस्य वस्तुत्वेन रूपत्वकथं तथा विधुवस्तुप्रतिपत्तिरित्याशंका निमग्न
दिव्यावृष्टे ततश्चैतिसमापितस्य सर्वस्य निषेधो देवत्वात्तत्रैवावस्तुत्वाभावे निश्चयादौ पितस्योदरधिष्ठानातिरिक्तेणासत्त्ववदुपायस्य मर्जी देवत्वेना
हितीयवत्त्वमात्रतामेव प्रतिपद्यमानस्य वस्तुत्वाभावेन स एष रसाद्याश्रुतिरदृश्यतामात्मनो विशेषनिषेधमुत्वे न दर्शयतीत्यदृश्यकार्यमनसां वाचां वगो वरीभूतं तदशेषमर्थोदय

दि ५

विशेषप्रतिषेधेनाथात आदेशो नेति नेतीति प्रतिपादितस्यात्मनो दुर्विध्यत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायो तत्त्वेन तस्यैव प्रतिपादयि विषयायद्यद्यात्मा तत्तत्सर्वमिदुते । स एवेति आशंका निमग्न विविधमपलपत्यर्थात् स एवेति नेत्यात्मनो दृश्यतां दर्शयतीत्यर्थः उपायस्यो स एवेति नेतीति व्याख्यातं निरुतेयतः सर्वमयास्याभावेन हेतुना ज्ञेयप्रकाशने ॥ २६ ॥

म
१५

मर्जी ३

आत्मतत्त्वमजमहितीयं परमार्थभूतं हेतुमाया कल्पितमसरिति प्रतिपादितं तत्रैव हेतुं तन्माह सतो हीति वस्तुतत्त्वं स एष रसाद्याश्रुतिरदृश्यतामात्मनो विशेषनिषेधमुत्वे न दर्शयतीत्यदृश्यकार्यमनसां वाचां वगो वरीभूतं तदशेषमर्थोदय
अपुक्तं मायायाः दुर्निरूपार्थसमर्थनपरीयत्वात्परमार्थतत्त्वं कल्पितमनेक रूपतया नोत्पत्तौ पारपत्तिविरोधादित्यर्थः । विषये दोषमाह तत्त्वतरति यस्य वादिनो
मते वस्तुवपरमार्थतो जगदात्मना जायते तस्या जन्मजायमानत्वं प्रतिपाद्यमाह तत्त्वत्वात्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्थे इत्यर्थः । अहं तमावेदं याहे तनि
वेधकश्रुत्यादृश्यत्वजउत्वादिरुक्ता चतुर्थाविध्या निर्वहिरितमर्थसंश्लोकाश्वार्थक्यनार्थमनुवदति एवमिति उक्तमेव वस्तुपुनो तरेणापुन निर्वहिरितुमु
नरथेयप्रवृत्तिरित्याह अथुनेति पूर्वोद्देशको तरेन व्याख्यातुं शक्यति तत्रेति पूर्वश्लोकः सप्तम्यापरा मध्यमे । पञ्च कदाचिदपि गत्यते तदस्य तासे देवशश
एवं हि श्रुतिवाक्यशतैः स एषाभ्यंतरमजमात्मतत्त्वमद्वयं न तो न्यदस्तीति निश्चयं तमेतदुत्पाद्य अथुने तदेव पुन निर्वहिर्य तरत्याह । तत्रैतस्यात्सरा
या रूपमेव वेदसदेवात्मनत्वमिति तत्र कार्यग्रहणात् यथा सतो मायावि नो माया जन्म कार्य एवैव जगतो जन्म कार्यरत्नमाणा मायावि नो मि वपरमार्थ
सेतमात्मानजगज्जन्मायास्यदमवगमयति यस्मात्सतो हि विद्यमानात्कारणमाया निमित्तस्य हत्पादिकार्यस्यैव जगज्जन्म युज्यते नासतः ।

सतो हि मायमा जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ॥ तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥

स २

का

कारणात्तनुतत्त्वत एव आत्मनो जन्म युज्यते अथवा सतो विद्यमानस्य वस्तुनोरज्जादेः सूर्यादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा ।
तथा ग्राह्यापि सत एवात्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्वेणामाया जन्म युज्यते न तु तत्त्वत एवाजस्यात्मनो जन्म युज्यते पुनः परमार्थसदनमात्म
तत्त्वजगद्वेण जायते वादिनः न हितस्याजनापतरेति शक्यं वक्तुं विरोधात्तत्त्वस्याद्या ज्ञाते जायतरेणापुन ततश्चानवस्थानात्ता ज्ञायमा
विद्याणा दिवदेष्टप्रमाराभावे प्रमेया सिद्धेरित्यर्थः कार्यसिङ्गकानुमानवशात्तात्मनो त्वेन न स्मादजमेकमेवात्मतत्त्वमिति सिद्धे ॥ २७ ॥
तु सपराले न सत्वनिर्णया । त्रैलोक्ये चोद्यमिति दूषयति तत्रेति संग्रहीतमर्थदृष्टानेन विवराणेति व्युत्पत्तिरिति विमते सदधिष्ठानं कार्यतात्त्विकप्रतिपन्नवदित
र्थः । उक्तेर्येदं वाह्यं साणायाजयति यस्मादिति तस्मात्कारणस्य सत्त्वमविद्यादिति शेषः । नासतरति तस्य निःस्वभावत्वात्कारणत्वायो गादित्यर्थः न
ति तितर्थभूतस्यावस्थाभूतस्यैव जन्मायो गादित्यर्थः । सतरति पंचम्यतपदगुत्तानि निमित्तकारणपरतया । यद्यपि तदपरादाय
उपादानपरतया व्याख्याकरोति अथवेति पथारज्जोः सर्वधारयाकारेण माया कृतं जन्मतथैवायास्यस्यापि सद्रूपस्यात्मनस्य जगदात्मना जन्माया
प्रयुक्तं प्रतिपत्तयजन्मरहितस्य वस्तुतो जन्म व्याख्यातादित्यर्थः । उक्तं हि विभजते यस्ये सादिना मायिकं जन्म न तात्त्विकमिति स्थिते फलितमाह तस्मात्ति

त

दि

3 मा. भा.
10

सत्सर्वककार्यमिति न्यामिरसद्विभिरसत्सत्तन्माभ्युपगमादिसाशंकाह असत्तरति तत्त्वतो न तत्त्वतो वा नासत्तः सदा कारेण जन्मे सत्तत्त्व
होतमाह वध्यति पूर्वोद्धाकरोति असद्विनामिति असतो निःस्वरूपस्य स्वरूपाभावादेव तत्त्वतो न तत्त्वतो वा कार्यो कारेण न युक्तं जन्मे सत्तत्त्व हेतुमाह अद
हत्वादिति उत्तराद्धाकरोति तद्वद्वत्त्वमेव दृष्टं तेन स्पष्टयति नहीति सदा दोषमायया संभवस्य सदा दत्तुं तया पिनेति विशेषदर्शयन्नुपसंहरति तस्मादिति का
र्यकारणानिरूपणमत्रेति परामर्शते २८ सत्तत्त्वस्यैव मायया जन्मेत्युक्तमुपपादयति यथेति सत्तावमायया जन्मेत्युक्तमवस्थाद्वयेपि द्वैतस्य मनः स्पष्टि
तत्त्वस्वीकारादिति श्रोकव्यावर्त्य बोधमुत्थापयति कथमिति अधिष्ठानरूपेणामनोपि सति सत्तत्त्वोत्तरमाह उच्यते मनसः सत्तावत्त्वेपि कथम

असद्विनामिति असतो भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथंचन जन्मयुज्यते अदृष्टत्वात् न हि वंध्यायुत्रो मायया तत्त्वतो वा जायते तस्मादनासदादेरुत
एवानुपपन्नस्यार्थः २८ कथं पुनः सतो माययैव जन्मेत्युच्यते यथा रज्ज्वा वि कृत्यतः स यो रज्जु रूपेणा वेक्ष्यमाणः स त्रेवं मनः परमार्थवित्तस्या

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते वंध्यायुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते २८ यथा स्वप्ने दृष्टाभासं स्पंदते मायया मनः तथा
जाग्रदृष्टाभासं स्पंदते मायया मनः २९ अदृष्टं च दृष्टाभासं मनः स्वप्ने न संशयः अदृष्टं च दृष्टाभासं तथा जाग्रदृष्टं संशयः ॥ ३० ॥

तत्त्वोपावेक्ष्यमाणं सत्तत्त्वत्वात् ह्युक्तं स्पंदते स्वप्ने मायया रज्ज्वा मिश्रस्यः तथा तद्देवजाग्रज्जागरितं मायया मनः स्पंदतरेव स स्पंदते
र्थः २८ रज्जु रूपेण सत्तत्त्वपरमार्थत आत्मरूपेणा दृष्टं स दृष्टाभासं मनः स्वप्ने न संशयः न हि स्वप्ने हस्यादिसाशंकाह कं वा वक्ष्यादिद्वये वि
नेकधा स्पंदनमिसाशंकास्वप्नदृष्टं तं व्याचष्टे आद्येति दृष्टं तिकमाह ॥ सान्मतिरेकेणास्ति जाग्रदपि तथैव सार्थः परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषात् ३०
तथेसादिना मायाधीनं मनः स्पंदनमवस्तुभूतमिति द्योतयितुमिवेत्युक्तं २९ मनोवस्तुवेति कारणादयं तर्हि द्वैतस्य स्वीकृतमिसाशंकादृष्टं तेन निराचष्टे अ
द्वयेवेति दृष्टं तभाविमजते रज्ज्विति दृष्टं तेनैतन्मतिरिक्तस्य आद्यहकभेदस्य मनः स्पंदितस्यासत्त्वे साधयति नहीति तथैव जागरितेपि परमार्था
तत्त्वोपावेक्ष्यमाणं स्पंदनमनोया त्वात्वात् ह्युक्तं तत्कारेणाभासतेन व्याचष्टे परमार्थसतो विज्ञानमात्रस्यावस्थाद्वयेपि विशेषाभावात् तस्मिन्नेवाधिष्ठाने माया क
ल्पिते मनः स्पंदते दृष्टाकारमित्येगीकारात् तत्कारणादयं शंकिं तवमिसाह ॥ जाग्रदपीति ॥ ३० ॥

स्पंदते

मम.
१७

मनोमात्रं द्वैतमित्यत्र प्रमाणमाह मनोदृष्टमिति हतमनघश्रोकतात्पर्यमाह रज्ज्विति यथा रज्जुः स रूपाविकल्प्यते तथा मनोद्वैतरूपेण विकल्पनात्मकं तद्वा विद्या कल्पि
तमित्युक्तेष्वप्यमरणत्वेन रायं विशिष्टमनुमानमुपस्यतीत्यर्थः तदेव प्रश्नपूर्वकं प्रकृत्यमथमाह स्वराणि व्याचष्टे कथमिसादिना विमते मनोमात्रेन तभावेनियत
भावत्वाद्युक्तं दृष्टेनियतभावोन्मात्रो घटदिरित्यनुमानमारुहयति द्वैतमिति उक्तमेवमतिरेकं स्फोरयन् हि तीयाद्धैविमजते मनसो हीति समाधिस्वायं यो द्वैतस्या
नुपलब्धेपि नासत्त्वमित्याशंका मानाधीना मेयसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह रसभावादिति ३१ मनसो मद्मनस्त्वमुक्तं न दुपपादयति आत्मेति समाधिस्वायं यो रननुभ
वेपि मनसः स्वरूपेणानित्यत्वात् तन्मनस्त्वमित्याक्षिपति कथमिति सकल्यो हि मनसो व्यावहारिकरूपं सकल्यश्च संकल्प्य पेक्षत्वात् तदभावेन भवति सर्वमात्मेवैव सव

रज्जुसर्ववद्विकल्पना रूपं द्वैतरूपेण मनरावेत्युक्तं तत्र किंप्रमाणमित्यनुपपत्तिरेकलक्षणमनुमानमाह कथं तेन हि मनसा विकल्प्यमानेन दृष्टं
मनोदृष्टमिदं द्वैतं सर्वमनरतिप्रतिता तद्वा वेभावात्तदभावेभावात् मनसो त्वमनीभावे निरुद्धे विवेकदर्शनाभासवैराग्याभ्योरज्ज्वा मिश्रसर्वैलये गते
वासुधुमेद्वैतं नैवोपलभ्यते रसभावात्तद्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ३१ कथं पुनरमनीभावरस्युच्यते आत्मेव सत्यमात्मसंयमं तिकावत वा चारंभरां वि

मनोदृष्टमिदं द्वैतं किंचित्सचाराचरं मनसो त्वमनीभावेद्वैतं नैवोपलभ्यते ३१
आत्मसत्त्वानुबोधेन संकल्पयते यदा अमनस्तदा याति यास्याभावे तदयं ३२

कारेण मयैवं सति केत्वेव सत्यमिति श्रुतेः तस्य शास्त्राचार्यो यदेशमन्वबोध आत्मसत्त्वानुबोधस्तेन संकल्प्याभावतया न संकल्पयते दृष्टाभा
वे नैव लनमिवाग्नेः यदा पस्मिन् कावेतदा तस्मिन्कावे अमनस्तममनोभावेनाति यास्याभावे तन्मनो अहं गृहाराविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ३२

गमेव संकल्प्याभावात् मनसो मनस्त्वेन वर्तते तथापि स्फुरति चेदात्मेवेति न विवेकिदृष्ट्या मनोनामा स्तीति श्रुत्वा क्षरं उत्तरमाह उच्यते तत्त्वैव सत्य
त्वे दृष्टं तमाह सतिकावदिति यथा घटशरादिषु सते शुभ्रतिका मात्रमनुस्यूतं सत्यमिष्यते तथैवात्मा सत्त्वस्य सत्त्वमात्रं सत्यमेष्टं तस्य
मित्यवधारणा देवकारस्य दृष्टं तनिविष्टस्य दृष्टं तिकेनुबोधादित्यर्थः उक्ते दृष्टं ते प्रमाणमाह वाचारंभरांमिति अविशिष्टा सत्त्वाणि व्याचष्टे तस्य
सादिना तेन तत्त्वता नेनात्मातिरिक्ता र्थाभावे निश्चिते संकल्पविषयाभावे निरुहाराया संकल्प्याभावे दृष्टं तमाह दृष्टेति यथाग्नेर्दृष्टाभावे नैव
नमभवति तथा संकल्प्याभावे संकल्पो निरवकासः स्यादित्यर्थः संकल्प्याभावे किमनसो भवति तदाह चरेति ३२

३ भा. १८

मनसश्चेन्नस्त्वव्यावर्त्यतेतर्हि कथमात्मनोवबोधोयंजकाभावादिसांकाह अकल्पकमिति श्लोकव्यावर्त्यंशंकासाह॥ पदीति मनोमुख्यस्यद्वैतस्यास्यत्वे
यंजकाभावात्तावबोधः संभवति। मनसैवानुद्भवमिति श्रुतेर्मनसश्चात्स्वांगीकारादित्यर्थः। तत्त्वभूतेन ज्ञानेनैवात्मनोवबोधसंभवाच्चातिरिक्तमनस्य

यद्यपिदिदं द्वैतं। केनत्वमजमात्मतत्त्वविवृधतरस्यते अकल्पकं सर्वकल्पनावर्जितमतएवाजं ज्ञानं तत्प्रिमात्रं हेयेनपरमार्थसत्तावस्य
ताभिन्ने प्रवक्ष्यते कथयति ब्रह्मविदः। नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोयो विद्यते। अमुष्मवदितानमानंदं वक्ष्ये सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादि

अकल्पकम जं ज्ञानं हेयाभिन्ने प्रवक्ष्यते॥
वक्ष्यते यमजं नित्यमजं नानं विवृधते॥ ३३॥

श्रुतिम्यः। तस्यैव विशेषां वक्ष्यते यं सत्यस्य तद्विदं ब्रह्महेयं औष्मस्यैवाश्रिवदभिन्नेनात्मस्वरूपेणाज्ञेन ज्ञानेन जं हेयमात्मतत्त्वस्यमे
व विवृधते। वगच्छति नित्यप्रकाशस्वरूपं रवसवितानित्यवितानैकासघनत्वात्तानांतरमपेक्ष्यतदस्यर्थः ३३

येष्वेतत्तमाह उच्यते तस्मिन् हेयाभिन्ने तानमित्यत्र श्रुति उदाहरति न हीति सत्यं तदात्मकमौष्मं न विपरिलुप्यते। तथेत्युदाहरति अमुष्मवदिति प्रज्ञानं ब्रह्मेसा
दिश्रुतिसंग्रहार्थमादिपदं हेयाभिन्ने नित्यं स्फुरयति तस्यैवेति आत्मनः स्वयमेवावगतिरूपत्वाच्चाद्यौत राये सत्येनमर्थं दृष्टानेन स्फुरयति॥ नित्येति॥ ३३॥

मम १८

मनोहितोको मनोहितवदिति श्रुतेः

मोष्ममात्मास्य ज्ञानफलं स्वर्गवत्प्रयतो सं किं तु न प्रिवत्तं तस्य अतश्च प्रकृतज्ञानफलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वात् प्रसंगं प्रकरोति निगरी तस्येति न तस्य विहेयत्वं सु
षुप्तिरुत्पादितो शंकाह सुषुप्तिरिति श्लोकाश्रयाग्न्याकमुच्यते कीर्तयति आत्मेति तस्य सत्यस्य प्रागुक्तेनानुबोधेन सत्यकृतज्ञानेन वा सत्यस्य विषयस्य संकल्प
स्याभावेति रात्र्यवनस्य प्रचारात् प्रवेद्यं मनः संकल्पमकुर्वन्मृणां निरुद्धं प्रभवतीत्यन्वयः निर्विषये मनः शांस्त्यतीत्यत्र दृष्टं तमाह निरंधनेति निरुद्धमनसि
मनस्त्वव्यावृत्तौ मनः स्फुरितस्य द्वैतस्याभावमुक्तं स्मारयति एवं चेति एवं तमनूययादत्रयस्यार्थमाह तस्येति एवं विषयाभावेनेति यावत् आत्मसत्यानुबोधो विवे
कशब्दार्थः प्रत्यगात्मन्येव ययवसानं प्रचारस्तस्य विद्वत्सस्य त्वविवक्षित्वा योगिभि रित्युक्तं चतुर्थं यादव्यावर्त्यामांशंकासाह नन्विति निरुद्धस्यापि मनसः प्र

आत्मसत्यानुबोधेन संकल्पमकुर्वन्वात्यविषयाभावे निरंधनशिवत्प्रज्ञातं निगरीतं निरुद्धमनो भवतीत्युक्तं एवं च मनसोऽप्यमनोभावे द्वैताभावश्चोक्तः
तस्यैव निगरीतस्य निरुद्धमनसो निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो विवेकवतः प्रचारात् प्रचारोयः सतु प्रचारे विषे राते यो योगिभिः ननु

निगरीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः प्रचारः सतु विज्ञेयः सुषुप्तेऽप्येतत्तमः॥ ३४॥

सर्वप्रत्ययाभावे यादृशः सुषुप्तिरस्य मनसः प्रचारः तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्ययाभावाविशेषात् किं तत्र विहेयमित्यत्रोच्यते नैवं यस्यात्सुषुप्तेऽप्य
प्रचारो विद्यामोह तमो यस्तस्या तत्तीजानेका नर्थप्रवृत्तिबीजवासनावतो मनसश्चात्मसत्यानुबोधरताशविषुष्टा विद्याघनार्थं प्रवृत्तिबीजस्य नि
रुद्धस्यान्यस्य प्रज्ञातं सर्वज्ञे शरजसः स्वतंत्रः प्रचारः आत्मेन तत्तमः तस्माद्युक्तः सवितानुमित्यभिप्रायः ३४

वाररति संबंधः विशेषप्रत्ययाभावस्य निरोधेत्वापेक्षविशेषाभावादिति हेत्वर्थः तत्र प्रचारे च तिसिद्धे सतीति यावत् चतुर्थं यादमुत्तरत्वेनावतारयति अत्रेति निरुद्धस्य
मनसः सुषुप्तेऽप्येव प्रचारस्य सुज्ञानत्वात् तत्र ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह नैवमिति विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषां चिन्तनं मया वर्तयितुं तमो वि शेषरा
श्रुतं त्वीनागुमा अनेकानर्थकत्वात् नो प्रवृत्तीनां बीजभावासा नायस्मिन्ननसितस्येति सुषुप्तिरस्य विशेषां आत्मनः सत्यस्यानुबोधो यो व्याख्यातः सा
वदताशो प्रिस्तेन विषुष्टा न्यविद्यादीन्यनेकानर्थक्यं तत्र प्रवृत्तीनां बीजानि यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशेषां प्रकर्षेण शांतं सर्वज्ञे शात्मकं जो यस्येति तस्यै
व विशेषरांतरत्वे तत्रावस्थित्युपावस्थानात्मकस्यार्थः यथोक्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तिप्रचारविसदृशस्य दुर्ती नत्वे स्थिते फलितमाह तस्मादिति ३४

५२

3 मां १०

मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह लीयते इति समाहितस्य मनसो हेतुवर्जितस्य स्वरूपं कथयति तदेवेति पूर्वोक्तस्य तात्पर्यमाह प्रचारेति मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य वेति वक्तव्यं अस्मादि तस्य तस्मादित्युक्तेरासंबंधः अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मिता रागादयो गच्छन्ते सुषुप्ते मनसो वासनाभिः सह लयप्रकारं कथयति तस्मै रूपमिति आपद्यत इति संबंधः जायं रूपमवस्थान्तरेऽपि तुल्यमित्यतो विशानि अविशेषादिना एवमाद्यं पादं व्याख्याय द्वितीयं पादं व्याचष्टे तदिति पूर्वभागविभजनेन फलितमाह तस्मादिति तदेव निर्भयं ब्रह्मेत्यस्या

प्रचारभेदे हेतुमाह लीयते सुषुप्तौ हि यस्मात्सर्वाभिरविद्यादिप्रत्ययवीजवासनाभिः सह तस्मै रूपं अविशेषरूपं वीजभावमापद्यते तद्विवेकवित्तान् पूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं सन्न लीयते तस्यो वीजभावं नापद्यते तस्माद्युक्तः प्रचारभेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः यदा यात्यया ह का विद्या कृतमलक्ष्यवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संभवेत् इत्यतस्तदेव निर्भयं हेतुग्रहणं सम्यगिति तस्याभावात् शांतमभयं ब्रह्म य

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते तदेव निर्भयं ब्रह्म ताना लोकं समंततः ॥ ३५ ॥

द्विद्वन्विभेति कुतश्चनेति तदेव विशेष्यते तस्मिन् न मात्मा त्वभावश्चैतन्यं तदेव ताना लोकः प्रकाशो यस्य तद्ब्रह्म ताना लोकं चित्तानेकार सवनमित्यर्थः समंततः समंतात् सर्वतो नैरंतरेण व्योमवत् व्यापकमित्यर्थः ३५

यमाह यदेति समाहितं मनो ग्राह्यं ग्राहकमित्यादि व्याकृतं यन्मलक्ष्यं तेन वर्जितं यदा तदेति संबंधः मनसो ब्रह्मत्वे निर्भयत्वं तस्य फलितमाह इत्यत इति तत्र हेतुमतः शब्देन सूचितमाह हेतु इति यदुपशान्तं च स्यात् भयमित्युक्तं तस्याभयत्वे प्रमाणं सूचयति यद्विरुद्धमिति ननु यद्योक्तं ब्रह्म प्रकाशते न वा प्रकाशते प्रकाशते चेन्न दुयाया ये स्याम हेतुव्याघातो न चेत्प्रकाशते पुरुषार्थत्वात् सिद्धिरिति तत्राह तदेवेति तस्य ब्रह्मत्वं सिद्धये परिच्छिन्नत्वं व्यर्थमिति ॥ समंतत इति ॥ ३५ ॥

मे-न-सा

प्रकृतमेव ब्रह्म प्रकाशं तरेणानिरूपयति अजमिहादिना न च तस्मिन् निरुपाधिके ब्रह्मणि ताते कर्तव्यं यशेषः संभवतीत्याहनेति अजत्वमुपपादयति जन्मेति किं तज्जन्म निमित्तं यदभावादजत्वमुपपाद्यते तदाह अविद्येति कुतस्तर्हि तत्रिह भोजत्वमिदं तत्राह साचेति निमित्तं निहं भोजत्वमिदं युक्तमनिद्वत्त्वे निद्राशब्देना विद्याभित्यायादित्याह अतएवेति विशेषणं तरेसाधयति अविद्यात्वस्योति उत्तरं विशेषणं द्वयं विद्यातोति अप्रबोधेति ब्रह्मणो नाम रूपवत्त्वाभावे प्रमाणमाह यत इति विशेषणं तरेमाह किं चेति सदाभावरूपत्वे हेतुमाह अग्रहणेति जीवेत्युपाधिष्ये इह रूपग्रहणानुदयेति बोधः कर्तो ह मित्यस्य यहाणोदयेचाविर्भा बोधवति तदभावाद्गौरूपमेव सदा ब्रह्मेति

जन्मनिमित्ताभावात् सदायाभ्यंतरमजं अविद्यानिमित्तो हि जन्मरज्जुसर्ववदित्यवोचामसाचा विद्यात्तस्यानुबोधेन निरुद्धयतो तो जे अतएवानिदं अविद्या लक्षणा नादिमोयानिद्रास्वायात्प्रबुद्धोदयस्वरूपेणात्मना अतो ह्यप्रबोध कृते स्वस्य नामरूपे प्रबोधाद्ये तरेज्जुसर्ववदिनष्टे इति नानामाभिधीयते ॥ ब्रह्मरूपेतेवान केनचित्प्रकारेणोत्पन्नाम कमरूपकं च तत्तपो वाचो निवर्तेत इत्यदिश्रुतेः किं बहु हि भाते सदैव विभाते सदाभावरूपं अग्रहणात् यथा

अजमनिद्रमस्वप्ननाम कमरूपकं ॥ संकृद्भिभाते सर्वतं नोपचारः कथं वन ॥ ३६ ॥

ग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जितत्वात् ग्रहणाग्रहणो हिराग्राहनी तमश्चाविद्यात्वस्यासदाऽप्रभातत्वेकाराणां तदभावाच्चैतन्यभावरूपत्वाच्च युक्तं संकृद्भिभातमिति अतएव सर्ववतस्तत्स्वरूपं चेति सर्वतं नेह ब्रह्मण्येवेति उपपत्त्यामुपपत्तिः कर्तव्यः यथा न्येवामात्म स्वरूपमतिरेकेण माधानाद्युपचारः नित्यमुदबुद्धमुक्तत्वावत्तादृश्याः कथं वनने कथंचिरपिकर्तव्यं संभवो विद्यानाश इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यः श्रुत्याचार्योपदेशात् पूर्ववत्प्रमाणं ग्रहणं तदुपदेशादूर्ध्वं तद्ग्रहणमिति प्रसिद्धं ब्रह्मण्यपि ग्रहणग्रहणोत्पत्त्यानामिच्छां क्वाह ग्रहणेति यथा सवित्र्ये स्यात् आह नीनस्तः किं तदयास्तमयकल्पनया कल्प्यते तया ब्रह्मस्वभावालोचनया ग्रहणं ग्रहणो न विद्येते किं त्वाधिदाकस्येते तेन ब्रह्मणाः सदाभावरूपत्वमिदं सिद्धमिति ॥ इतश्च निरुपाधिकं ब्रह्म सदा विभातमेवेति यमिसाह तमश्चेति अप्रभातत्वं तच्छेदः ॥ तदभावाच्च ब्रह्मदृष्ट्या तमः संबंधावः उक्तमेव हेतु रूपविशेषाणां तरे विद्यते अतएवेति विदुषो निरुद्धस्य मनसो ब्रह्मस्वरूपावस्थानमुक्तं येन विदुषोपि समाध्यादिकर्तव्यमाचक्षते तां स्याहने हेति एवंविधत्वनिरुपाधिकत्वमुपचारः समाध्यादिः निरुपाधिकं ब्रह्मणि विदुषो न कर्तव्यं यो यो स्तीत्येतमर्थं वैधर्म्यादाहरणो न साधयति यथेत्यादिना अत्रोक्तं तन्म विदामिति पावत अविद्यादशाया मेव सर्वोपवहारो विद्यादशायां चाविद्याया अस्मात्त्रकापि उपवहारो बोधितानुवृत्त्यानुवहाराभाससिद्धिसिद्धिरिति

दधपठयत्

3 मां भा. विद्यते व प्रत्येकं गीतं प्रकृतं त्रयं पृथिव्येन निर्दिशति सर्वेति श्लोकस्य तात्पर्यमाह अनामेति अत्रेति प्रकृतं दोषादानेन तर्हि सर्वं करणवर्जितं
 २० त्वस्यात्रैव सिद्धत्वात् तद्विशेषात् मानव्यं कर्मित्याशंकाह सर्वं वात्येति वात्यकरणसंबंधादिसंबन्धतः करणसंबंधादिसंदर्भयति तथेति उभय
 विधकरणसंबंधवैधुर्गतात्मनः शुद्धत्वे प्रमाणात्माह अप्राप्तादिति कारणसंबंधादिसमाह अस्मादिति तत्परत्वं कार्याये स्यादृष्ट्यं उ

अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह अभिलष्यतेऽनेनेत्यभिलाषो वा करणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्माद्विगतः वाग
 ओपलक्षणायां सर्ववात्यकरणवर्जितरत्येतत् तथा सर्वचिंतासमुत्थितः चिंत्यते न येति चिंता बुद्धिस्तस्यासमुत्थित
 अंतः करणविवर्जितरत्यर्थः अप्राप्तोत्थमनाः शुभ्र इति श्रुतेः अस्मात्परतः परः पश्चात्सर्वविशेषवर्जितः अतः

सर्वभिलाषविगतः सर्वचिंतासमुत्थितः सुप्रशंतः सकृज्ज्योतिः समाधिरवलोभयः ३०

सुप्रशंतः सकृज्ज्योतिः सदैवज्योतिरात्मवैतन्यस्वरूपेण समाधिः समाधिनिमित्तप्रतावगम्यत्वात् समाधीयतेऽस्मिन्निति वास
 माधिः अवलोचिक्रियः अतएवाभयो विक्रियाभावात् ३०॥

कहेतुस्य विशेषाणां तद्विशदयति पश्चादिति अस्मिन्परस्मिन्नात्मनि समाधीयते निश्चिप्यते जीवस्तदपाधिश्चेति समाधिः परमात्मा समाधिनिमि
 त्तोपपत्तया तस्याः वगम्यत्वाद्वा समाधित्वमवगत्य अतएवेत्युक्तं हेतुं स्पष्टयति विक्रियेति ३०॥

एम.
२०

प्रकृते वस्तुविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्वैदिकयोर्वा लौकिकयोर्वा नोपादानयो रनवकाशत्वमिहाहोनेति मनोविषयत्वाभावाच्च ब्रह्मणितयोरवकाशो
 नास्तीत्याह चित्तेति यद्येते ब्रह्मणि तात्तै फलितमाह आत्मनि प्रकरणादौ प्रतिज्ञातमुपसहति अजातीति किमिति लौकिको वैदिको वा ग्रहोत्सर्गो
 ब्रह्मणि न भवतस्तत्राह यस्मादिति उक्तमेवार्थमुपपादयति यत्राहति ब्रह्मणि विक्रियाभावे हेतुमाह विकारंति तत्सर्वविक्रियाविषयत्वाभावे पि हेतुं कथयति

यस्माद्ब्रह्मैव समाधिरवलः अभयस्युक्तं अतो न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि ग्रहः ग्रहाणां उपादानं नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं कविघते यत्र हि विक्रिया तद्वि
 षयत्वे वा तत्र हानोपादाने स्यात्ता न तद्वयमिह ब्रह्मणि संभवति विकारहेतोरन्यस्याः भावाच्चिरवयवत्वाच्च अतो न तत्र हानोपादाने रत्यर्थः चिंता
 यत्र न विद्यते सर्वप्रकारैव चिंतान संभवति यत्रात्मनस्तत्कु तस्तत्र हानोपादाने रत्यर्थः यदेवात्मसंस्थानुबोधो जातस्तदैवात्मसंस्थं विषयाभावाद्
 ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिंता यत्र न विद्यते आत्मसंस्थं तदज्ञानमजाति समतांगतं ३०

अस्मद्वदस्मन्नेव स्थितं ज्ञानं अजातिजातिवर्जितं समतांगतं परस्मात्प्रमायत्रं भवति यदादौ प्रतिज्ञातमतो वक्ष्याम्यकार्येण मजाति समतां
 गतमिति रदंतद्वययत्नितः शास्त्रतश्चोक्तमुपसंह्रियते अजाति समतांगतमिति एतस्मादात्मसंस्थानुबोधात् कार्येण विषयमन्यत यो वाग
 तदस्मादंगार्थविदित्वास्माद्योकात्वेनिरूपणरतिश्रुतेः प्राप्येतत्सर्वः कृतकस्यो ब्राह्मणो भवतीत्यभिप्रायः ३०॥

निरवयवत्वाच्चेति विक्रियायास्तद्विषयत्वस्य चाभावे फलितमाह अत इति द्वितीयपादमवतार्य आचक्षते चित्तेत्यादिना तृतीये पादे विभज्यते यदैवेति वचनार्थपादे
 व्याकरोति अजातीति निर्विदं प्रकरणादवकं किमर्थं पुनरिहो अनेन तत्राह यदादौ विनिनयुग्रो न तत्रेसादौ एवं तत्र तत्तानमुक्तं न त्वकार्येण तत्कथमकार्ये
 ण वक्ष्यामि सुप्रकृतस्याओपसंहारः संभवतीत्याशंका तत्तत्तानस्येवाकार्येण रूपत्वात् ततोपसंहारमिद्विरिहाह एतस्मादिति तत्तत्तानातिरिक्तं तानं का
 र्येण विषयमित्यत्र लिङ्गदर्शयति यो वा रति तत्तत्तानाहिसे रूपतात्त्वमुक्तं न तद्वत् फलितमाह प्राप्येति ३०॥

सर्वकर्मसंन्यासपूर्णकृतानयान् ब्राह्मणः

३ मांभा
२१

परमार्थवत्स्वरूपावस्थानफलकं वेदतद्दर्शनं किंमिति तर्हि सर्वैरेवनादियतेतत्राह अस्पर्शेति परमार्थतत्त्वकर्मनिष्ठानां वहिर्मुखाणां दुर्दर्शनमित्यत्र हेतुमाह योगिन इति
यदुक्तं तत्त्वज्ञानं स्वरूपावस्थानफलकमिति तद्दर्शी करोति यद्यपीति परमार्थतत्त्ववत्त्वं प्रत्यक्षमिति स्थितिं प्रागुक्तं परिपाद्याकृतस्य सच्चिदानंदान्तरिकं यद्यपि तत्त्वज्ञाना
न्याय्यतेतथापि महासन्निधानमवतीति शेषः यस्तत्त्वज्ञानमवस्थानफलमुक्तं तन्मिदानीं विशिनष्टि अस्पर्शेति तत्र वर्णाश्रमादिधर्मेणाया पादिमत्वेन वस्पर्शो
नभवत्तस्मादित्यद्वैतानुमोः स्पर्शः स एव योगो जीवस्य स्वभावेन योजनारित्याह सर्वेति नामेति निपातस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह नामेसा

यद्यपीति परमार्थतत्त्व अस्पर्शयोगो नामाये सर्वसंबंधाख्यस्पर्शवर्जितत्वादस्पर्शयोगो नाम वैस्मर्यते प्रसिद्धः उपनिषत्सु दुःखेन द
श्पतरति दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः वेदांतविहितविज्ञानरहितैः सर्वयोगिभिः आत्मसत्त्वानुबोधाऽऽयासत्प्राये सार्थः योगिनो विभ्यति

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः योगिनो विभ्यति तस्मादभयो भयदर्शिनः ३६

तस्मात्सर्वभयवर्जिता दृष्ट्यात्मनाशरूपमिमं योगं मत्मानामयं कुर्वन्ति अभयेस्मिन् भयदर्शिनः भयनिमित्तात्तत्ता शदर्शनशी
लाभ्यविवेकनरसार्थः ३६

दिना उपनिषत्सु न लिख्यते कर्मणा या यकेनेत्याद्या सुदुःखं श्रवणमननादित्यस्यां योगिशब्दस्य तानि विषयत्वं व्यावर्तयति वेदांतेति कैलहियथो
क्तस्यानुभवस्य तत्त्वमिहाशंकार आत्मेति उत्तरं द्विविभजते योगिन इति कर्मणो हि श्रोत्रियात्रास्त्राणां यस्माकं न स्पृतीति मत्ता तत्त्वज्ञानादि
भ्यतीत्यर्थः अभयनिमित्तमेव तत्त्वज्ञानमिच्छात्तानवशाद् यनिमित्तं पश्यंतीत्याह सर्वेति भयदर्शित्वं विशदयति ॥ भवेति ३६

३१

उत्तमदृष्टी नाम द्वैतदर्शनमद्वैतदृष्टिफलं वमनो निरोधमुक्तामदृष्टी नाम नो निरोधाधीनमात्मदर्शनमुपन्यास्यति मनसरति अभयमित्यशेषमभयनिवृ
त्तिसाधनमात्मदर्शनमुच्यते सर्वयोगिनां सर्वयोगिनां कर्मोन्मूलननिष्ठानां वहिर्मुखाणां दुर्दर्शनमित्यर्थः मनो निरोधाधीनं प्रागुक्तमन्यतस्तत्त्वं
कैवल्यकथयति दुःखेति श्लोकस्य विषयं परि विशिनष्टि येषामिति अभयं भयप्राप्तिसमसं तस्मात्कर्मित्यर्थः उक्तत्वात्तांशोति निरतिशयानंद
मिथ्यक्तिः स्वभावतो विद्यास्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः विदुषो जीवन्मुक्तानामुक्तेः सिद्धत्वात्साधनाये स्यात् नान्यायतेति तत्र वाकोपक्रममनुकूलयति

येषां मुनर्वैद्यस्वरूपयतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पितमेव मन इन्द्रियादिव नयामार्थतो विद्यते तेषां त्रयस्वरूपाणामभयं मोक्षाख्यावा
सयाशंतिः स्वभावतरावसिद्धौ नान्यायता नोयवारः कथंचनेत्यवोचामा येत्वतो न्ये योगिनो मार्गगाः हीनमध्यमदृष्टयो मनो न्यरा

मनसो नियहाय नमभयं सर्वयोगिनां दुःखस्यः प्रबोधश्चाप्यस्याशंतिरेव ४०

तद्यतिरिक्तमात्मसंबंधिपश्यंति तेषामात्मसत्त्वानुबोधरहितानां मनसो नियहाय नमभयं सर्वयोगिनां किंच दुःखस्योपनिषत्सात्मसंबं
धिनिमनसि प्रवृत्तिरेदुःखस्योत्पत्तिविवेकि नोक्ते वा आत्मप्रबोधोपि मनो नियहाय न एव तथा स्यापि मोक्षाख्याशंतिस्तेषां मनो नियहाय नैव

नेसादिना उत्तमेभ्यो तानवधोधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तानधिकारिणो वतारयति येष्विति योगिनः मुक्तानुष्ठापिनस्तदनुष्ठानादेव स मार्गगमिनस्ते
वामपितत्त्वज्ञानं कथंचिदुपजातं वेदत्वं मनो नियहेतो साशंकार तेषामिति अभयं तदेव तत्त्वज्ञानं दुःखनिवृत्तिरपि मनो नियहमये स्थभव
तीत्याह किंचेति तदेव व्यतिरेकमुत्वेन स्फोरयति नहीति रतश्च मनो नियहीनव्यमित्याह किंचेति अभयमित्यत्र सचित्ते स्पष्टं विदुषोति आत्मे
ति रतश्च मनो नियहोर्थवानि साह तथेति तेषां साधकानां मुमुक्षुणामिति पावत ४०

धान्नचमस्य कार्यस्वरूपे स्थिते पत्न्या वस्थायाममृतवयसंपद्यते नद्येपि स्वरूपे तस्यैवाभावात्तामस्य त्वमिषा प्रिये साह प्रवृत्तेरिति ० यच्च यस्य
 शिणामवादिनः स्वभावेनामृतः सन्नपरमात्मा त्वोपमशदितो भावो मर्त्यतां कार्यभावापसागच्छति तस्य हृतकेन समुच्चयानुष्ठानेनामृतः
 जीवो पुक्तो वक्तव्यः सच कथं निश्चयः स्यात्तु पारपति यतस्तत्तत्तदनिश्चयमिति यावद्विरोधादिसाह स्वभावेनेति पुनरुक्तिमा ० कथं सादृश
 यद्वत्तवादिभिर्दृष्टानमुच्यते तदप्यनुज्ञातमेवेति मत्साह नमवतीति ० अमृतं हि वयसत्तदपेक्षिते मर्त्ये प्रविनुमर्हति स्थित ० यो

चिद्वृत्ताकेन चिन्नवृत्तापथायां निम्नरेणामनादितत्तल्लयाऽपि याकाचित्स्वभावं न जहाति सा सर्वा प्रवृत्तिरिति विज्ञेया लोके मिथ्या कल्पि
तेषु लोकेषु पिवस्तुषु प्रवृत्तिर्नाम्या भवति किमुताऽजस्वभावेषु परमार्थवस्तुष्वमृतत्वतत्तलाप्रवृत्तिर्नाम्या भवतीत्यभिप्रायः ६
ति उत्तार्थनामिति - प्रवृत्तेरम्याभावो न कथंचिदिमुक्तं तत्र प्रवृत्तिशब्दार्थकथयति सांख्ये द्विकीर्तिशब्दो काक्षराणि व्याकुर्वन् प्रवृत्तेर
म्यात्वाभावे हेतुमाह यस्मादिति तस्मादजामतस्वभावाप्रवृत्तिर्न विपर्येताति किमुक्तं व्यमितियोजनार्थे मुक्तिकन्यायपोतनार्थे पिशब्दः
विवर्तितं हेतुं स्फुरयितुं प्रश्नपूर्वकं प्रवृत्तिर्विज्ञेते कासाविद्यादिना सांगयोगात्प्रनुष्टायपरिमापनं संसिद्धिः सिद्धानामणिमाद्ये श्रव्यगोत्रो
सामग्रासंपन्नानां याकाचित्स्वभावं न जहाति पटस्पपटत्वं पटस्पपटत्वमिमादिकेति शेषः प्रासंज्ञिकं प्रवृत्तिशब्दार्थमुक्ताप्रवृत्तेरम्या
त्वाभावे प्रागुक्तेः स्वसिद्धांते पक्षलतितदिनां किंपुनर्नयेन कथयति मिथ्याति ६

प्रासंगिकमेव नानां प्रवृत्तिरूपितुं प्रक्रमते ज्ञेयं प्राप्नोति सर्वविक्रियारहितः स्वभावो भवतीत्यर्थः तेषामुपपत्तेरन्यथात्वे काश्चित् त
 रित्याशङ्काह ज्ञास्यमाणमिति सर्वविक्रियाश्रयेत्यामिनि विक्रिया कल्पनात् तदा सनया स्वभावहानि स्यादित्यर्थः श्रुत्वा काश्चराणि व्याक
 र्त्तमाकांक्षं दर्शयति किं विषयेति प्राश्नपविषयो विषयशब्दः प्रवृत्तं प्रवृत्तेरप्यपनिष्पन्नमित्याशङ्काह यस्यास्ति प्रवृत्तिरप्यपनिष्पन्नमिति
 कल्पनायावेति तत्र पूर्वार्थमुत्तरत्वेन व्याकरोति प्राप्ते स्यादिना उत्तरार्थं विभज्यते एवमभावात् १० प्रासंगिकं परिहृत्य सौख्यपक्षे वैशेषिका

आमरणनिर्मुक्ताः सर्वधर्माः स्वभावतः जगमरणमिच्छन्तश्चावन्तेतन्मनीषया १० कारणं यस्य वै कार्यकारणं तस्य जायते जाय
मानं कथमजं भिन्नमित्येकं च तत् ११

दिशि च मानं दूषणमभ्यनुजातमनुभाषते कारणमिति कारणस्य जायमानत्वे काहानि =
 रित्येव साह जायमानमिति सावयवत्वाच्च प्रधाननित्यत्वाभ्युपपत्तिरित्याह मित्रमिति श्लोकस्य तात्पर्यमाह कथमिति तत्र प्रथमपा
 दात्तराण्योजयति कारणमित्यादिना तदेव स्पष्टयति कारणमेवेति द्वितीयं पादं विभजते तस्येति प्रधानादिसादिशब्देन तदवयवा
 सत्कारणोपपत्तिमहदा ईयादिशब्देनाहंकारादिग्रहणं तृतीयं पादं व्याकरोति महदादित्तेति प्रथमं विषयं यति जायत इति चतुर्थं पाद
 र्थमाह नित्यमिति विभज्यते तस्य सावयवत्वाच्च घटादेर्वदिस्यभिषेकस्य दृष्टान्तसाधयति नहति सारथ्यं स्पष्टि विह दूमानमित्याशङ्क्या
 हविदीर्घाच्चेति ११

५२

कार्यकारणयोरेककारणमिन्नकार्ये किं वा कार्यमिन्नकारणमिति विकल्पमनुवदति कारणरिति मतोऽस्मिन् पक्षे कार्य
 मजं स्यात् तस्याविधकारणमिन्नत्वरिति दूषयति मतरिति द्वितीयमनुवदति य इति जायमाना कार्यात्कारणमभिन्ने धरति यो
 जनान्तर्हि कारणं धुवं भवितुमर्हति कार्यरिभिनत्वात्तस्य चाधुवंत्वरिति दूषयति कारणमिति प्रोक्तस्य तास्य माह उक्तस्येति
 व कार्यकारणयोरेककारणमिन्नकार्ये किं वा कार्यमिन्नकारणमिति विकल्पमनुवदति कारणरिति मतोऽस्मिन् पक्षे कार्य
 साधितमाह इदं चेति प्रधानस्यानन्तजायमानत्वं च विप्रतिषिद्धमित्युक्तं ततोऽन्यदित्युक्तमेव यनात् कार्यमिति मते देविमाया
 वादेनैव दोषः कारणस्य कार्यदन्यत्वाऽनभ्युपगमात् कार्यस्यैव कारणमात्रत्वं गीकारादिति मत्वाह तवेति द्वितीयादौ विमजते किं
 चान्यदिति मते देवदेवि कार्यस्यानित्यत्वं कारणस्यानित्यत्वमिति व्यवस्था किमिति न भवतीत्याशंकाह नरिति १२ किंच यस्य प्रधा
 उक्तस्यैवार्थस्य हीकरणार्थमाह कारणदुना कार्यस्य यद्यन्यत्वमिच्छंत्वा ततः कार्यमजमिति प्राप्तं इदं चान्यद्विप्रतिषिद्धं
 कार्यमजं चेति तद्विचिंचान्यत्वात् कार्यकारणयोरन्यत्वे जायमानादिवै कार्यकारणमनन्यत्वं निसंधुवं चेत कथं भवेत् नहि कुकुराक

कारणद्वयं नन्यत्वमतः कार्यमजं यदि जायमानादिवै कार्यकारणं ते कथं धुवं १२ मजो दे जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्या
 स्ति वै जायताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते १३
 देशः पचते एकदेशे पचवायकल्पते १२ किंचान्यदजारनुसन्नाहस्तु नो
 जायते यस्य वादिनः कार्यदृष्टान्तस्तस्या नास्ति वै दृष्टान्ताभावेऽर्थादज्ञानविचिंचित जायते इति सिद्धं भवतीत्यर्थः यदा पुनर्जायताज्ञा
 पमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः तदप्यन्यस्मात्जाता तदप्यन्यस्मादिति न व्यवस्था प्रसज्यते मनवस्यानस्यादिसर्थः १३ छ =
 नवादिनो मते प्रधानादजारमिन्नकार्यं जायते महाशरीरस्य भुपगम्यते तस्य पक्षे तस्मिन्नर्थे दृष्टान्तोक्तस्य दृष्टान्तं नैव तेनार्थं य
 वस्थापनात् नवात्रोभयसं प्रतिपन्नो दृष्टोस्तीत्याह मजदिति पक्षजान्ति साहस्तु नो जायमानमभ्युपगमं न शक्यते तर्हि जाते देवजा
 यमानमभ्युपगम्यतामि साशंकाह जायताच्चैति सांख्यसमये दोषांतरप्रदर्शन परत्वं श्लोकस्य प्रतिजानी ते किंचैतदिति तत्र पूर्वा
 दौ चरणयो जयति मजदिति दृष्टान्ताभावे विप्रमाणोत्तरार्थं प्रतिपत्तिर्विषयती साशंकाह दृष्टान्तेति परस्परवत्त्वं नुमानाधीन
 मर्थपरिहानेन च दृष्टान्ताभावे नुमानमवकल्प्यते तस्यानसांख्यसमयः संभवतीत्यर्थः द्वितीयाच्चे यदा पुनरित्यादिना १३

॥ ३ ॥
 ॥ गदिभिरन्योऽपक्षप्रतिरेपमुत्वेन व्यापितं वस्तु नो रजमत्वमेवैतवारिनाऽभ्यनुत्तातमिदानीं हेतुनिर्गमनमपि श्रोतं विदुर्नुभवानुसारि
 त्वातेनाभ्यनुत्तातमेवेसाह हेतोरिति हेतुफलामकः संसारोऽगदिरिति वरद्विस्तस्यानादिस्वभावो नैव वक्तुं शक्यते हेतुफलयो रारिमत्वस्य
 कं कत्वा दतो हेतुफलामकं हेतुमन्त्रिपितरूपमंचास्तु भूतमित्यर्थः श्लोकस्य तास्य माह यत्त्विति तमांश्च स कार्यकारणामकस्यैव हेतु
 रूपत्वमाहेतियोजनाहेतुफलयोगस्य परिणामत्वादिति मत्वमुपादानरूपेण चानादित्वमित्याशंकात्मनो निरंशका कूरस्य निसस्य परिणामा
 मत्वस्य सर्वमात्मैवास्ति परमार्थतो हेताभावः श्रुत्योक्तस्य मश्रित्याहेतोर्धर्मा धर्मादेरादिः कारणदेहादिसंघातः फलं ये वादिनां तथादिः
 कारणहेतुर्धर्मादिः फलस्य च देहादिसंघातस्य एव हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणत्वेन दिसंभुवद्विरेव हेतोः फलस्य चानादित्वं कथं ते रूपवर्ण
 ते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः नहि निसस्य कूरस्य स्यात्सं नो हेतुफलामकता संभवति १४ कथं ते विरूढमभ्युपगम्यत इत्युच्यते हेतुजगदरेव फलाहेतोर्ज
 हेतोरादिः फलं ये वादिनां हेतुः फलस्य च हेतोः फलस्य चानादिः कथं ते रूपवर्णते १५ हेतोरादिः फलं ये वादिनां हेतुः फलस्य च तथा जन्ममवेते
 चां पुत्रा जन्मपितुर्यथा १५ संभवे हेतुफलयोरेवित्यः क्रमस्त्वया पुत्रपसंभवेयस्मादसंबंधो विचारणवत् १६
 मभ्युपगम्यतांते वामी दशो विरूढोक्तो भवति यथा पुत्रा जन्मपितुः १५ योक्तो विरोधो न पुक्तो भुपगम्यतांति चेन्न न्यसे संभवे हेतुफलयो रसत्तो
 क्रमवित्यस्त्वयाऽन्वेष्यः हेतुः पूर्वपश्चात्फलं चेति इतश्च पुत्रपसंभवो यस्माद् हेतुफलयोः कार्यकारणत्वेनासंबंधः यथा पुत्रपसंभवतोः
 नुपक्षेर्मेवमित्याह नरिति १५ हेतुफलयो रमोऽन्यमादिमत्वं बुवता तदात्मकस्य संसारस्यानादिमत्वं विप्रतिषिद्धमित्युपमा
 रितं संप्रतिकार्यकारणभावोपितयोर्न संभवतीत्याह हेतो रित्यादिना हेतुफलयो रमोऽन्यमादिमत्वं बुवता तदात्मकस्य संसारस्यानादिमत्वं विप्रतिषिद्धमित्युपमा
 श्रुत्वा कं पकटयति कर्षामिसरिनाईदृशत्वमेव विदुर्दयति पश्यति १५ प्रतीतिहेतुफलयो रसत्तेरपगत्यत्वात् पुक्तं तन्निराकरणमित्याशंका
 ह संभवेति तपोरूपे प्रातीतिके नियत पूर्वभावाहेतुर्नियतोत्तरभाविक फलमित्यभ्युपगमे हेतुमाह पुत्रपदिति यथा कौविरोधो हेतुफलभावस्या
 संभवः स न पुक्तो भुपगम्यतांति विरोधादिति यावत् साशंका मनुवदति पश्यति तत्रोत्तरत्वेन श्लोकात्तराणि योजयति संभवदिति प्रतीत्याक्रम
 योकारवदुपक्षेष्टेसाह रतः श्वेति प्रामेयो पपत्तिस्तेरयति पुत्रपदिति यथेयं गपभ्रावस्तयोर्न कार्यकारणत्वं यथा विचारणयोरिति या मेवैक
 संभव ताक्रमस्यावश्यकतेत्यर्थः १६

20

25

20

15

10

5

0

कथं बुद्धेर्जातिः परिशिष्टेत्याह पदेतद्वैतुफलयोः पूर्वापरापरिज्ञानंतच्चैतदजातेः परिशिष्टकं प्रवक्ष्ये च कमिस्यर्थः जायमानो हि चेद्दूर्गो
गृह्यते कथं तस्मात्पूर्वकारणं न गृह्यते अथ स्पृहि जायमानस्याहीता तज्जनकं गृहीतव्यं न न्यजनकयोः संबंधस्यानपेक्षत्वात् तस्माद्जा

स्वतो वा परतो वाऽपि न किंचिद्भूस्तु जायते सदसत्सद्वापि न किंचिद्भूस्तु जायते २२

ति रतः शब्दार्थमेव स्फोरयितुं जायमानमनू घघोटा विकल्पयति यज्ञापमानमिति सर्वेष्वपि पक्षेषु दोषसंभावनां सचयति न तस्येति न
जाघंरूपयति न ता कर्तुंति स्वयमेव जायमाने कार्यस्वस्मादेव स्वरूपान्न ता वजायते स्वयमेव स्वापेत्तामन्तरेण स्वकारणा धानतया परिनिष्प
न्नत्वादप्यस्या स्वसिद्धेः स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयान्न हि पटादेव पटो जायमानो दृष्टो स्तीत्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह नापीति न खल्वन्यत्वं जनकत्वे
यो जनकं घटादपि पटो सति प्रसंगान्न चोत्पादकत्वयोपलब्धिविशेषितमन्यत्वं तस्येति वाच्यं तस्मिन्तरेण तद्योग्यत्वस्य दूरत्वामत्वादित्यर्थः
तृतीयं निरस्पत्तिरिति विरोधमेव दृष्टं तद्वत्त्वमिति यथेति न हि पट पटाभ्यां पटपटो वा जायमानो दृश्यते तथा जायमाने स्वस्मादन्यस्या च
वतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः अन्यत्वे सस्यपि जननकभावस्य प्रसक्तत्वात्तात्तोशक्यत्वेपनिचेमिति शङ्कते न नित्यं किंप्रसक्तानुसारिणो राव

हेतुर्न जायतेनादेः फलं चापि स्वभावतः आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते २३

तोन किंचिदुक्तं जायते रतिरिति सिद्धं पेसापुनर्जनिरेव जायते रतिक्रियाकारणं फलैकत्वमभ्युपास्यते क्षणिकत्वं च वस्तुनः तैरात एव न्याया
 पेसाः रूढिभिर्मिसवधारणक्षणांतरानवस्थानात् अननुभूतस्य सन्नुपपत्तेश्च २२ किंच हेतुफलयोरेनादित्वमभ्युपास्यतात्पर्याव
 लाद्वेतुफलयोरजन्मेवाभ्युपास्यतात्पर्यं प्रनादेरादिरहितात्तु फलाद्वेतुर्न जायते न हानुसन्नादनादेः फलाद्वेतोर्जन्मस्य तेष्वप्यपत्तेश्च
 दिरहितादनादेर्हेतोरास्तत्त्वभावतरावनिर्मितं जायत इति नाभ्युपास्यते तस्मादनादिमत्वमभ्युपास्यतात्पर्याहेतुफलयोरजन्मेवाभ्युपास्य
 तेष्वप्यपत्तेश्च कारणानविधत्तेष्वप्यलोके तस्य ह्यदिः पूर्वोक्ता जातिर्न विधत्ते कारणवतरां ह्यदिभ्युपास्यते नाकारणवतः २३
 तथा च वस्तुनिषययद्वा सिद्धो यवहाससिद्धिरित्याह अननुभूतस्येति २४ वस्तुनो वस्तुतो जन्मादिस्येहेत्वंतरमाहेतुर्नेति नानादेः फलाद्वेतुर्जा
 यते न हि फलस्यानादित्वमतो हेतुजन्मपुनः सदा तज्जन्मप्रसंगदिस्यर्थः फलमपि न हेतोरनादे जायते दोषस्याप्यदिस्याह फलं चेति नापि स्वभाव
 गतिमित्तमन्तरेण फलं हेतुर्वा जायते तत्र हेतुमाह आदिरिति कारणरहितस्य जन्मानुपलब्धेरित्यर्थं वस्तुनो वस्तुतो जन्माभावे हेत्वंतर
 गत्यो न्यस्य सूचयति किंचेति हेत्वंतरमेव दर्शयितुं प्रथमप्रतिज्ञां करोति हेत्विति फलाद्वेतुर्जायते तत्राप्यपत्तेश्च फलमित्यभ्युपास्यतात्पर्यम

मिथ्यामिति कथमिति तत्रापराक्षरयोजनपापरिहरति अनादिरिति तदेवोपपादयति न हति फलकार्यकारणसंघातो हेतुर्धर्मोति
लं चापीति भागविभजने फलं चेति मजा न जायते इति नाभ्युपास्यते इति संबन्धः स्वभावत इति परं योजयति स्वभावत एवेति फलितं
निमयति तस्मादिति न हेतुफलयोर्जन्मवतोरनादित्वमभ्युपास्यते न शक्यमभ्युपास्यते तज्जन्मेव तयोराकस्मिकं स्पष्टि सार्थः स्वभाववादिनि
एकारण्यतिज्ञातमुत्तराह वचनेन प्रतिपादयति तस्मादिति २३ वस्तुनो वस्तुतो जन्मायोगादजं विज्ञानमात्रं तत्त्वमिदं इदानीं बाह्या
र्थवादमुत्थापयति प्रत्यक्षमिति ज्ञानस्य निर्विषयत्वे प्रत्ययवेचि आनुपपत्तिप्रमाणमिति प्रत्ययेति प्रगिराह इति प्रयुक्तः स्वपक्षध्यानु
पत्तेरस्ति वा सार्थः परिस्पष्टं संश्लेषेति परंतं परकीयं शास्त्रं तस्यास्ति तात्तद्विषयस्य वा सार्थस्य विषयमानं तत्तिपावत श्लोकस्य ता

उक्तस्यैवार्थस्य रक्षिकरणचिकीर्षया पुनराक्षिपति प्रज्ञानं प्रज्ञातिः शब्दादिप्रतीतिस्तस्याः सति मित्रत्वं निमित्तत्वं निमित्तं कारणं वि
षय इमेतत् सति मित्रत्वं सविषयत्वं स्वात्मव्यतिरिक्तविषयत्वे सति प्रतीतिज्ञानीमहे न हि निर्विषया प्रज्ञातिः शब्दादिप्रतीतिः स्या
त्तस्यासति मित्रत्वात् अथवा विषयत्वशब्दस्य र्शनीलपीतलोहितदिप्रत्ययवेचि अस्पष्टस्य नाशतः नाशो भावः प्रसक्त्यनुरूपः
न च प्रत्ययवेचि अस्पष्टस्य भावः स्ति प्रत्यक्षत्वात् अतः प्रत्ययवेचि अस्पष्टस्य दर्शनासरेषां तंत्रपरतंत्रमिसम्यशास्त्रं तस्य परतंत्राश्रयस्य

प्रज्ञातेः सति मित्रत्वमन्यथा दूयनाशतः संश्लेषोपलब्धेश्च परतंत्रास्ति नाम ता २४

बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्ति नाम ताभिप्रेतानादि प्रज्ञातेः प्रकाशमात्रस्वरूपाया ज्ञानपीतादिवाह्यालंबनवेचि असंभवति स्यादि
कस्येव नीलपीताद्युपाध्यायेति ना वैचित्र्यं न घटते न सति प्रायः तत्र परतंत्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्ति नाम संश्लेष
नं संश्लेषोः स्वमिस्यर्थः उपलभ्यते ह्यगिराह इति मित्रं रं स्वयं प्रत्ययवादादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्यात्त तदोदितः
त्वं नोपलभ्यते उपलभ्यते तु प्रत्यक्षेन मन्यामहे स्ति वाह्यार्थ इति न हि विज्ञानमात्रे संश्लेषोपुक्तः मन्त्रादर्शनादिसमिधायः २५

तयमाह उक्तस्यैवेति वस्तुनो नास्ति वस्तुतो जन्मे सुक्तार्थस्तस्यैव रट्टाकरणपूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चिकीर्षते तथा पुनराक्षेपमुखेन बाह्यार्थवादि
नोपस्थानमुत्थापयतीत्यर्थः वस्तुस्वरूपभूतां प्रज्ञाप्रतिषेधयति शब्दादिनिष्ठाकारवादं मुदस्यति स्वात्मैति प्रज्ञाते विषयनिरपेक्षत्वात्
स्वातिरिक्तविषयत्वे सांख्यवाह न हति सति मित्रत्वं सविषयत्वेन स्वरूपं तमेव हेतुं द्वितीयपादयोजनपाविशदयति प्रत्ययेति प्रसा
धत्वं प्रत्याचष्टे न चेति प्रत्ययवेचि आनुपपत्तिप्रयुक्तं फलं चतुर्थपादव्याख्यानं न कथयति अत इति ननु प्रज्ञातेः स्वभावमेवेति नैव बाह्या
नैवेति अमंतरेण स्वातंत्र्यवेचि अंघटिष्यते तत्राह न हति प्रोपाधिकं तर्हि प्रत्ययवेचि अमिसा शंका बाह्यार्थव्यतिरिक्तोपाध्यानधामात्म

वचने निरुक्तेति

वस्तुतत्वं तस्मापि विदुः प्रमाणं तत्वं शास्त्रता दशनादौ

सार्थवादिपक्षमेवं विज्ञानवादिमुखेन प्रतिज्ञिष्य विज्ञानवादमिदानीमपवदति तस्मादिति प्रतीतिज्ञानस्य जन्मरूपत्वे विज्ञानवादिपरिस्पष्टां
वाह्यत्वेति तत्संकेतनपूर्वकं स्मोक्तान्तर्यमाह प्रज्ञातेरिति तच्च बाह्यार्थवादिना बाह्यार्थविज्ञानवदज्ञातिपक्षप्रतिषेधमुखेन प्रसक्तं सुनरात्वा
पणमवलेखमिसम्यनुज्ञातं बाह्यार्थवाददूषणस्य स्वमतेऽपि समतत्वादि साह बाह्यार्थेति बाह्यार्थवाददूषणानुमोदनप्रयोजनमाह तदेवेति प्रसक्त्येव
प्रदादो घटाभासत्वे विज्ञानस्य पुरुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञानवादिषेधार्थं बाह्यार्थपक्षदूषणमनुमोदितमित्यर्थः संपत्तिविज्ञानवाददूषणम
वतारयति तदिदमिति तस्मादिदं विद्याचष्टे तस्मादिति अतर्शनात् प्रदादो घटादिमात्रं तत्त्वस्तुतं द्वितीयपादं दृष्टान्तत्वेन विमज्जते पक्षमिति वि
मत्तं विज्ञानजन्मनं तात्त्विकं दूषणत्वात् नीलपीतादिवरिसर्पः विषये दोषमाह अतर्शति तत्त्वतो विज्ञानस्य जन्मायोगात् तत्वेन स्यात्तात्त्विकं जन्मपश्यं

अनुविपर्ययः तर्हि प्रसक्तिघटादो घटाभासताचित्तस्य तथा च स्य विपर्ययः क्वचिदुक्तमिति अत्रोच्यते निमित्तं विषयमतितानात्तवर्तमाना
ध्वमुत्रिष्यपि सत्तत्तं न स्पष्टो देवश्चिद्विदुः चित्तस्यैव ततो विपर्ययः परमार्थत इति अतस्तदपेक्षया सति घटे घटाभासता विपर्ययः स्यात्तनु
तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्यार्थस्य र्शनं तस्मादा प्रिमितो विपर्ययः कथं तस्य चित्तस्य विषयति न कथंचिदपि र्शतोस्तीत्यभिप्रायः अथमेव हि स्वा
वस्थितस्य पदुता सति निमित्ते घटादो घटदूषणमासनं २६ प्रज्ञातेः सति मित्रत्वमिदं तत्त्वतो विज्ञानवादिनो वैद्वस्य वचनं बाह्यार्थवादिपक्षमिति

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृष्टा सध्वमुत्रिषु अतिमितो विपर्ययः कथं तस्य विषयति २७ तस्मान्नाप्यते चित्तं चित्तदूषणं न जायते तस्य
पश्यति ये जातिं त्वेव पश्यति ते परम २८
षेधपरमाचार्येणानुमोदितं तदेव हेतुत्वात् सत्तत्त्वतो विज्ञानवादिनाभ्युपास्यते तदनुमोदितमस्माभिरपि अतर्शनात् तस्मात्तस्यापि चित्तस्य जायमाना
वभासता सत्तदेव जन्मानिमुक्ता भविष्यमिदं न जायते चित्तं यथा चित्तदूषणं न जायते तस्माच्चित्तस्य ये जातिं पश्यति विज्ञानवादिनः क्षणिक
कत्वशून्यत्वात् नास्मत्वादि चित्तमेव चित्तं न चित्तस्वरूपं दूषणं पश्यतः त्वेव पश्यति ते परम २९ अतर्शते योपि देति यो संतसा
सिकास्पृष्टोपि र्शयवादिनः पश्यतः एव सर्वशून्यतां स्वरूपं न स्यापि शून्यतां प्रति जानते तत्ततोपि सा हेतु कतराव मुचिनापि

ति ते परमादीनां त्वेपि पदं पश्यतीत्यन्यः अनात्मत्वादी सादिशब्देनास्योपविलक्षणमन्योन्यसादृश्यं चाह्यते न तदेव चित्तं चित्तमेवेति स्वयं च
रनुपपत्तेस्तत्तदूषणत्वात् तदोपचतुर्दृश्यता संभवादि सार्थः विज्ञानादिरिति तं विशेषं र्शयति अतर्शति शून्यवादिनं पतिविशेषकयति येषां तत्पश्यं
न सवे सविमुत्तरदूषणता यो संतरेव लोद वसर्वाभावः सिध्यति साभावस्तु कथं सिध्येन्न तावत्तदो वतर्भावं साधयेत्तयोरेककालत्वानुपपत्तेरि
किंच सर्व शून्यतादर्शनस्य स्वात्मदर्शनस्य च शून्यतां चरेति तथा च स्वपक्षासिद्धिरिति मिथ्याह स्वदर्शनस्यैव ततोपीति विज्ञानवा

वीरमते

मंतरेणास्व
भावमेवेति
ववेचि च
हा २

राम
६

यावत्

७६
सर्वः २८
सिद्धिः २९

५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

भव

विद्यमानानां दर्शनं न कुतोपि स्यादुक्तं न वक्तव्यं तादित्याह संततं तस्मिन् प्रवृत्तारितं श्लोकसहितानामुक्तं श्लोकानां ज...
 मित्यस्मात्साकृत्तना न...
 १२ कादिग...
 १३ तम...
 १४ नप...
 १५ राना...
 १६ तत्व...
 १७ पर्य...
 १८ मित...
 १९ पन्नि...
 २० योजन...
 २१ भूतानां...
 २२ पते...
 २३ गंत...
 २४ यास...
 २५ किंच...
 २६ हृद...
 २७ किंच...
 २८ विबु...
 २९ विबु...
 ३०

१२५

प्रतिपक्षको तमुपदेशादि विद्वाननपश्यन्ति तस्मात्पक्षलाभावादि साहचर्यं चेति प्रथमोक्तं कदापि चिह्नं चेति चेत्तत्रादि
 ॥ हेतुः किंचित्करोमीति प्रबुद्धः ॥ प्रथमपक्षान्नस्वसंबन्धेनाधिगच्छन्ति तेन तदाभासमात्रमेवेत्याह ॥ हेतुः चेति उक्तं मयि विद्वत्तया
 श्लोकात्तराणि योजयति मित्रोपरि सादिना ॥ किंचित्स्वभावस्यायोगेन देहेन न घातिषु पर्यटनसिद्धिप्राप्तौ भूतस्य निश्चयस्य दर्शनात् तदा
 गतिरित्येन परिवाजकारि शरीरेण लोकस्य पूर्वोद्देश्या वा दृश्यते सप्रिया कथ्यते पयो गोवकूटस्य बुद्ध्या रम्यस्य शरीरस्यानुभवादि साहस
 प्रवेति किंचयथा स्वप्रेदेहेमिष्यात्तया चित्तरूपं जगत्सर्वमस्तु कं मिष्यात्तमेधित्तया मिष्याह यथेति पूर्वोद्देश्या यत्तराणि योजयति स्वप्र
 रति उत्तराद्गता यत्तराणि या करोति यथेति सादिना प्रकरणार्थमुपसंहरति स्वप्रेति २६ यथा जागरितं तया स्वप्रेगच्छते तया च स्वप्रस्यजाग
 रितकार्यत्वापः स्वप्रदृष्टा तस्यैव जागरितं सादिति स्वप्रवृत्ततमिष्यात्तमिष्याह गृहणदिति किंच जागरितं स्पष्टं विद्यमानत्वं मने कसाधारणत्वं
 रतश्चासत्वं जाग्रदुक्तमो जागरितवत्त जागरितस्यैव गृहणतया ह्याह कस्येण स्वप्रस्यत जागरितं हेतुरस्य स्वप्रस्यसत्त्वप्रसूतः जागरितका
 र्यमिष्यते तदेतुः स्वात्त जागरितकार्यत्वात् तस्यैव स्वप्रदृष्टा एव स जागरितं तत्त्वमेवाप्या स्वप्रस्यमिष्यायः यथा स्वप्रः स्वप्रदृष्टा एव स
 ॥ धारणविद्यमानवस्तु वदभासते तया तत्कारणत्वात् साधारणविद्यमानवस्तु वदभासमानं ननु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्रवरे
 ॥ हानं जागरितवत्तदेतुः स्वप्रदृष्टा तदेतुः स्वात्त तस्यैव सत्त जागरितमिष्यते २७ उपादस्याप्रसिद्धत्वात् जगत्सर्वमुदाहृतं न च भूत्ता
 रभूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन २८
 यमिष्यायः २९ ननु स्वप्रस्यतिकारणत्वेपि जागरितवस्तु नो न स्वप्रवदवस्तुत्वं मसंत च तो हि स्वप्रे
 ॥ रितं तु स्थिरं तस्यैव सत्त्वमेवा विवेकिनां स्यात्त विवेकिनां तु न स्य प्रसिद्धत्वं न उपादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वात् उपादस्यामेव सत्त्वमिष्यजं
 पुराहृतं वेदां तेषु सवासाभ्यंतरो ह्यं जगत्तियरपिममसे जागरितास्ततोऽनन्वप्रो जायत इति तदसत्त्वतां ह्यमाना रभूतस्यासत्तः
 भवोऽस्ति लोके न ह्यसत्तः शया विद्याणा
 स्तस्वप्रकारणत्वात् किंच तु तया भासमानत्वं मिष्याह तदेतुः स्वादिति जागरितस्य वस्तुतोऽसत्त्वेहे
 त्वं ॥ श्लोकस्य दर्शयति रतश्चाति रतः शब्दार्थमेव सुदृश्यं न पूर्वोद्देश्यो जयति जागरितवादि तित्तराद्गो जयति तदेतुः स्वादिति सति प्रमा
 र्थस्वप्रस्यमिष्यात्वं जागरितस्य पुनस्तदनुपलंभात् परमार्थतत्त्वं कार्यस्य मिष्यात्वे कारणस्यापि मिष्यात्वं मिष्यमानाभावात् न हि
 रणं विद्यमानं च जागरितं मिष्यात्वं विद्यमानं युक्तमिष्यात्वं साहचर्ये सादिना ३० कार्यकारणभावेपि स्वप्रजागरितयो र्मिष्यात्वं विशिष्ट
 सादि सा शंकाह उपादस्येति यत्तु कार्यकारणत्वं सत्त्वाः सत्त्वेरेव स्वप्रजागरितयो रित्युक्तं तत्तदुक्तमिष्याह न चेति श्लोकवावर्त्तमाशंका माह

॥ सत्त्वमेवा विद्वत्तया ॥

॥ ॥ हेतुः किंचित्करोमीति प्रबुद्धः ॥ प्रथमपक्षान्नस्वसंबन्धेनाधिगच्छन्ति तेन तदाभासमात्रमेवेत्याह ॥ हेतुः चेति उक्तं मयि विद्वत्तया
 श्लोकात्तराणि योजयति मित्रोपरि सादिना ॥ किंचित्स्वभावस्यायोगेन देहेन न घातिषु पर्यटनसिद्धिप्राप्तौ भूतस्य निश्चयस्य दर्शनात् तदा
 गतिरित्येन परिवाजकारि शरीरेण लोकस्य पूर्वोद्देश्या वा दृश्यते सप्रिया कथ्यते पयो गोवकूटस्य बुद्ध्या रम्यस्य शरीरस्यानुभवादि साहस
 प्रवेति किंचयथा स्वप्रेदेहेमिष्यात्तया चित्तरूपं जगत्सर्वमस्तु कं मिष्यात्तमेधित्तया मिष्याह यथेति पूर्वोद्देश्या यत्तराणि योजयति स्वप्र
 रति उत्तराद्गता यत्तराणि या करोति यथेति सादिना प्रकरणार्थमुपसंहरति स्वप्रेति २६ यथा जागरितं तया स्वप्रेगच्छते तया च स्वप्रस्यजाग
 रितकार्यत्वापः स्वप्रदृष्टा तस्यैव जागरितं सादिति स्वप्रवृत्ततमिष्यात्तमिष्याह गृहणदिति किंच जागरितं स्पष्टं विद्यमानत्वं मने कसाधारणत्वं
 रतश्चासत्वं जाग्रदुक्तमो जागरितवत्त जागरितस्यैव गृहणतया ह्याह कस्येण स्वप्रस्यत जागरितं हेतुरस्य स्वप्रस्यसत्त्वप्रसूतः जागरितका
 र्यमिष्यते तदेतुः स्वात्त जागरितकार्यत्वात् तस्यैव स्वप्रदृष्टा एव स जागरितं तत्त्वमेवाप्या स्वप्रस्यमिष्यायः यथा स्वप्रः स्वप्रदृष्टा एव स
 ॥ धारणविद्यमानवस्तु वदभासते तया तत्कारणत्वात् साधारणविद्यमानवस्तु वदभासमानं ननु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्रवरे
 ॥ हानं जागरितवत्तदेतुः स्वप्रदृष्टा तदेतुः स्वात्त तस्यैव सत्त जागरितमिष्यते २७ उपादस्याप्रसिद्धत्वात् जगत्सर्वमुदाहृतं न च भूत्ता
 रभूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन २८
 यमिष्यायः २९ ननु स्वप्रस्यतिकारणत्वेपि जागरितवस्तु नो न स्वप्रवदवस्तुत्वं मसंत च तो हि स्वप्रे
 ॥ रितं तु स्थिरं तस्यैव सत्त्वमेवा विवेकिनां स्यात्त विवेकिनां तु न स्य प्रसिद्धत्वं न उपादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वात् उपादस्यामेव सत्त्वमिष्यजं
 पुराहृतं वेदां तेषु सवासाभ्यंतरो ह्यं जगत्तियरपिममसे जागरितास्ततोऽनन्वप्रो जायत इति तदसत्त्वतां ह्यमाना रभूतस्यासत्तः
 भवोऽस्ति लोके न ह्यसत्तः शया विद्याणा
 स्तस्वप्रकारणत्वात् किंच तु तया भासमानत्वं मिष्याह तदेतुः स्वादिति जागरितस्य वस्तुतोऽसत्त्वेहे
 त्वं ॥ श्लोकस्य दर्शयति रतश्चाति रतः शब्दार्थमेव सुदृश्यं न पूर्वोद्देश्यो जयति जागरितवादि तित्तराद्गो जयति तदेतुः स्वादिति सति प्रमा
 र्थस्वप्रस्यमिष्यात्वं जागरितस्य पुनस्तदनुपलंभात् परमार्थतत्त्वं कार्यस्य मिष्यात्वे कारणस्यापि मिष्यात्वं मिष्यमानाभावात् न हि
 रणं विद्यमानं च जागरितं मिष्यात्वं विद्यमानं युक्तमिष्यात्वं साहचर्ये सादिना ३० कार्यकारणभावेपि स्वप्रजागरितयो र्मिष्यात्वं विशिष्ट
 सादि सा शंकाह उपादस्येति यत्तु कार्यकारणत्वं सत्त्वाः सत्त्वेरेव स्वप्रजागरितयो रित्युक्तं तत्तदुक्तमिष्याह न चेति श्लोकवावर्त्तमाशंका माह

॥ सत्त्वमेवा विद्वत्तया ॥

मा. भा. टी.
१०

तद्विदित्वातिपत्तिरिति प्रविर्वाच्यमायामयं कार्यकारणत्वं तत्तातिमात्रसिद्धमप्येति कमधिकृत्यप्रसिद्धिरिविदुःसमिधं ध्याया
 ॥ प्रपञ्चवर्गं ज्ञेयं तन्मात्रादिना द्वितीयं पदं व्याचष्टे ~~तथेसादिना तृतीयं पदं व्याकरोति तथास्येति चतुर्थं पदं~~
 दार्थ्यमाह स इति प्रस्तुतं हि प्रकाशं तरेण कार्यकारणभावस्याशं क्योपानुपलब्धिविदुःस्वाभेवमिमाह न चेति च प्रजागरितयोर्वस्तुतो ना
 स्ति कार्यकारणत्वमिदं त्रैवदेखं माह विपर्ययादिति श्लोकस्य तास्यमाह पुनरपीति प्रद्वाराय कथयति विपर्ययादिसादिना कश्चिदिति म
 स्पर्शेण क्रियापदेन संबन्धः दृष्टान्तमनुब्रूयतीति कमाह पथेसादिना ॥ तत्त्वदृष्ट्या कार्यकारणत्वस्याप्रसिद्धत्वे कथं न न्यासित इति
 सत्रमुदेः सत्रैर्जगत्कारणं वस्तु त्रितमिमांशं व्याह उपलंभादिति प्रविवेकिनां विवेकोपायत्वेन कार्यकारणत्वमुपेयसत्त्वं कारवृत्ति
 पुनरपि जाग्रतस्वप्नयोरसत्तोरपि कार्यकारणभावाशं कामपन्य न्याह विपर्ययादिविवेकतो यथा जाग्रत जागरिते चिंसा न भवान्
 सच्चिंतनीयान्तरात्परीक्षणीयं न भवतु परमार्थवत्स्य शोत स्यान्न विविकल्पयेदिसर्थः कश्चित्पथात्पथास्त्वत्रे विपर्ययादिस्यादी
 न्धर्मानुपपन्नविबिकल्पयित्तत्रैव पश्यति ननु जागरितादुस्यमानानि सर्थः ॥ ५१ ॥ अपि बुद्धेरेतदवादिभिर्जातिरेदेशितोपदिष्टोपलंभनमु
 विपर्ययापथा जाग्रदचिंसा न भवतु तस्य शोत तया स्वत्रे विपर्ययादिस्यादी स्तत्रैव पश्यति ॥ ५१ ॥ उपलंभात्समाचारादस्ति वस्तुत्व वा
 दिना जातिरुदेशिता बुद्धेरजातेन सत्तां सदा ॥ ५२ ॥
 पलं भस्त्वपुनरुपलंभे रिसर्थः समाचारादुपलंभमादिपर्म समाचरणं द्वाभ्यां हेतुभ्यामस्ति वस्तुत्व काहिनामस्ति वस्तुभाव इत्येवं वदनशीलानां र
 च्यपदवतां प्रदधानां नो मंदविवेकिनामर्थोपायत्वेन सादेशिता जातिः तां ह्येतुतावदेरांताभ्यासिनां तु स्वयमेव जाद्रुपा मविषयो विवेको भ
 विषयीति तत्र परमार्थ बुद्धात्ते हि श्रोत्रियाः स्फूर्त बुद्धिस्तदा जाते मजातिवस्तुनः सदा त्रस्य सात्मना शंभन्यमाना प्रविवेकिन इत्यर्थः
 इत्यर्थः ॥ काक्षराणि व्याचष्टे पापीसादिना प्रस्तिवस्तुभावोद्वेत्तस्येति शेषः कार्यकारणभावमुपेयज नोपदिष्टानामद्वैतवादिनां मंद
 वेकिषु विवेकदाह्योपायत्वेन कथं तदुपदेशः स्यादिसांशं व्याह तन्मिति यदा बुद्ध्याः सकाशारेण जगद्भवती संप्रपेतं तदा तद्वृत्तिरेकेण
 जपतो भावादुद्वेव सर्वमिति निश्चितं तदिष्येषु च वेदांतेषु यो वाप्येण लोचितेषु तदाभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव कूरस्यादिद्वी
 पवस्तुविषयविवेकदाह्यं ते स्पृती समिधे सादे तवादिभिर्जातिरूपदिष्टान्तुदेतस्य श्रुतिनो न्यायतश्च निरूपयितुमशक्यं परमार्थत्वं
 गहीत्वा जातिरूपदिष्टं सजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः चतुर्थं पदं दार्थ्यमाह ते इति तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरूपदिष्टं सत्रोपक्रमनु

सा चतारस्य सुक्तं चर
पति उपपन्नं धर
राम १०

तु ६

उदरमंतरं कुरुते प्रपत्तस्य भयं भवतीत्यादि श्रुतिभ्यो वस्तुत्वविकारदर्शिनो भयप्राप्तिः श्रूयते तथा च श्रोत्रियाणामपि दर्शिनो नानुग्राह्यते सा मेद
 शं व्याह प्रजातेरे न हि कल्याणकृत्कश्चिदिति सस्ते स्ते कामासंति कथं तनाभावेपि निंदानुपपत्ता कश्चिदोषश्चेष्टे शासंभवतीत्याशं क्यसम्पद
 र्शनाप्राप्तिषु क्तं गमं वासादिदोषमभ्यनुजातिरिति दोषोपीति प्रन्वयमादर्शयन्त्यादत्र पाताम्यक्षराणि येन यति ये चेसादिना चतुर्थं प
 दं व्याचष्टे पथपीति कश्चिद्विद्वानुपपत्तिसच्चित्तइति यावत् ॥ ५३ ॥ यदेतन्मोदं तस्यास्ति त्वमुक्तं तदुपपत्तिरुपलंभादिति श्लो कव्यावर्त्तमा
 शं कामनू स ह्यपत्तिन विसादिना अभिचारस्यासिद्धिमाशं क्यपरिहरति कथमिमादिना उपलंभसमाचरो मायामपेहस्ति निवस्तुत्वभावापि
 येचेवमुपलंभात्समाचारात्ता जातेर जातिवस्तुन सत्तः प्रस्तिवस्तुसदुपात्मनो विपत्तिविस्तृपंतिरेतं प्रतिपद्यते इत्यर्थः तेषामजातेस्त्वसत्तां
 श्रुदधानातां सन्मार्गवत्तं विना जातिरेषाः जासुपलंभूतादेषाः न स स्यंति सिद्धं नोपपत्तिविवेकमार्गपरचत्वात्तपपि कश्चिदोषः स्यात्सो
 पलंभवमविषयसिद्धमादर्शजापत्तिपत्तिहेतुके इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ नमपलंभसमाचारयोः प्रमाणत्वात्सर्वदेतं वस्तुत्वितिनोपलंभसमाचारयो र्य
 मिचारत्त कथं यमिचारसुचते उपलंभसहिमाया ता उपलंभहस्ती वस्तुत्वमिवात्र समाचरंति वंधनारोहणादिहस्ति संवधिभिर्धर्मैर स्तो
 प्रजातेस्त्वसत्तां तेषामपलंभादियंति ये जातिरेषाः न स स्यंति दोषोप्यः लोभा विषयति ॥ ५४ ॥ उपलंभात्समाचारात्माया हस्तीययो स्यते उ
 पलंभात्समाचारादस्ति वस्तुत्व तपो स्यते ॥ ५५ ॥ जात्याभासं चलाभासं वस्तुभासं तथेव च प्रजाचलमवस्तुत्वं विज्ञाने शां तमदुपं ॥ ५५ ॥
 त्रिबोच्यते प्रसन्नपि पथात्तथेवोपलंभात्समाचारादेतमेद रूपमस्ति वस्तुत्व स्यते तस्मान्नोपलंभसमाचारोदैत वस्तुत्वभावेहेतुभवत्
 इत्यभिप्रायः ॥ ५६ ॥ किंपुनः परमार्थसद्वस्तुपदास्यदा जासा घसदुदुपसा हे प्रजातिसजातिवद वभासतद्विजासाभासं तपयादेव रतो
 जायतद्विचलाभासं चलनमिवाभासतेरति यथा सत्तवेद रतो गच्छतीति वस्तुभासं वस्तुद्रव्यं धर्मितद्वरवभासत रति वस्तुभा
 संपथासत्तवेद रतो गौरोदीर्घ इति जायते देवरत्तः स्वरतेरीधं गौर इत्येवमवभासते परमार्थवस्तु प्रजमचलमवस्तुत्वमद्वयं च किं तदे
 वषकारं विज्ञानं विज्ञप्तिर्जासादि रहितत्वात्तां तमतया वा द्यं च तदिसर्थः ॥ ५५ ॥
 भवतस्तथा हेतुपिन न पोस्ति वस्तुत्वसाधकत्वमिमुपसंहरति तस्यादिति ॥ ५६ ॥ भूतदर्शनाः वधं भेन निमित्तस्यानिमित्तत्वमेतदेतैः
 श्लोकेः विषयं चित्तं संप्रतिभूत दर्शनमुपसंहरति जासाभासमिति श्लोकाक्षराणां का सा ह्यराविद्योति किंपुनरित्यादिना गौरत्वश
 र्यतो त्वादेव दत्तस्यागुणवत्तेन रयत्वस्फुटीक्रियते पूर्वाद्दार्थ्यानुवादेनापराद्द्वयोजयति जायतस्यादिना विशेषप्रश्नपूर्वकं विशदयति
 किं तदिसारीना ॥ ५५ ॥

उपलंभा
दिति

हस्तिन

बुद्ध्याश्चिरपस्याजस्रमुपपादितमुपसंहरति एवंनेति चित्तप्रतिविंबानां जीवानां विवभूतवत्त्वमात्रत्वाद् जस्रमविशिष्यमिहाह
 एवमिति उक्तं बुद्ध्यामेकत्वज्ञानस्य फलत्वमाह एवमिति श्लोकाक्षराणि व्याकरोति एवमिहादिना कार्य कारणाभावस्य
 दुर्भवात्वाद्योपपत्त्योक्तं हेतुवच्चित्तं चेतन्येव हेति यावत् एवमिति प्रतिविंबानां विवभूतवत्त्वमात्रत्वाद् जीवानामपि प्रतिविंबकत्वा
 नां विवभूतवत्त्वमात्रत्वादि सार्थः प्रहयस्य बहुवचनभाक्तमपुक्तमिहाशंकाह धर्मातीति उत्तरादुपोजयति एवमेवेति विज्ञानं चासि रूपव
 द्येवेत्यर्थः यथोक्तज्ञानेपुरव्याधिकारिणे अपदिशति सत्तेति उक्तज्ञानवत्तां संसारसंज्ञासाभावे प्रमाणमाह तत्रेति ५६ विज्ञानमजमच
 लमेव जासाभासं चलाभासं चेमुक्तं तदिदानीं दृष्टान्तेन प्रपंचयति रज्जुवक्रादिकेति प्रपञ्चत पूर्वस्वरूपस्यासन्नानाकारावभासो वि
 एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवं धर्माः प्राप्ताः स्मृताः बुद्ध्या विभिः धर्माः प्रतिवृत्तवचनं देहभेदानुविधायित्वा रूपायस्य
 कोपचारतः एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जासादि रितमद्रूपमात्मतत्त्वं विज्ञानं तत्त्वत्वात् बाह्यवर्णाः पुनर्नेपेतेति प्रविधाध्वान्तसंगारे वि
 मो पर्यवेत्तव कोहः कः शोकाकलमनुपश्यतस्मादिमं ववर्णन ५६ यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपंचयिष्यन्नाह यथाहितोक्ते रज्जुवक्रा
 एवं न जायते चित्तमेवं धर्माः मजाः स्मृताः एवमेव विज्ञानं तो न पतंति विपर्यये ५६ रज्जुवक्रादिका भासमत्ता तस्यं दितं यथा गृह
 एवमाह काभासं विज्ञानस्य दितं तथा ५७ अस्यं दमानमत्ता तमनाभासमजं यथा अस्यं दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ५८
 दिव्यकारभासमत्ता तस्यं दितं मत्का चलनं तथा गृहणग्राहकाभासं विषयविषयाभासमित्यर्थः किं तद्विज्ञानस्यं दितं स्यं दितं मिमं च
 दितमविषयान्ता चलस्य विज्ञानस्यं दनमस्य जा चलमिति युक्तं ५७ अस्यं दमानं स्यं दनवर्जितं तदेवाला तमज्जाया का
 रेणाऽजायमानमनाभासमजं यथा तथा विद्यया स्यं दमानमविषो परमेऽस्यं दमानं जासाधाकारेणानाभासमजमचलं भूवि
 ष्यतीत्यर्थः ५८
 वत्तं स्वरूपविज्ञानस्यं दितं श्लोकस्य तात्पर्यमाह यथोक्तमिति तत्र दृष्टान्तभागां व्याचष्टे यथाहीति दार्ष्टिकं योजयति तथेति किमिह
 विधायितरेण मुख्यमेव स्यं दनं विज्ञानस्यं नेष्यते तत्राह महीति निरवयवस्य विभुनो विज्ञानस्य वस्तुतश्चलनविकलस्य विद्यमानमेव
 स्यं दनमित्यत्र वाक्योपक्रमानुक्तं कथयति मजेति विज्ञानं शांतमित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति अस्यं दमानमिति श्लोकाक्षराणि
 व्याकरोति अस्यं दमानमिहादिना तथा विधये सत्रा विधयेति छेदः ५८

राम. ११

विद्यया

प्रसातदृष्टान्ते कथमनुवक्रादीनामसत्त्वमिहाशंकायां निरूपणा सट्त्वादित्याह प्रसात इति यदा खल्वला तं स्यं दमानं मवतिष्ठते तदा
 तस्मिन्नन्यतो देशांतरादाग साभासा भवंतीति न शंकां वक्तुमनुवक्राद्याभासानां देशांतरादागमनस्यानवगा मा घटात्तदेवाला ते
 निःस्यं दनं स्यं दनवर्जितं वत्तं ते तदा ततोऽन्यत्राभासा भवंतीत्यपि न पुक्तं वक्तुमनुपलभाविशेषान्न चाभासास्तस्मिन्नेवाला ते नीयंते
 तदनुपादानत्वात्तयदि हि स्यं दनं निमित्तमत्ता तमुपादानं तदनिमित्ताभावमात्रा नैमित्तिकाऽभावाऽदर्शनादनुवक्रादीकाराः स्यं दना
 भावणत्वात्ते भवेयुरित्यर्थः इतश्च दृष्टान्ते दृष्टानामाभासानां मिथ्यात्वमेवमिहाह किंचेति हेत्वंतरमेव स्पष्टयन् पूर्वार्द्धाक्षराणि
 किंच तस्मिन्नेवाला ते स्यं दमाने रज्जुवक्राद्याभासाऽप्रसातादप्यतः कुतश्चिद्दृष्टान्तात्ते नैव भवंतीति नान्यतो भवः न च
 तस्यान्निःस्यं दत्वात्तादप्यत्र निर्गताः न च निःस्यं दनमत्ता तमेव प्रविशंति ते ५९ किंच न निर्गताऽप्रसातात्तेऽपि भासाः
 प्रसाते स्यं दमाने वेनाभासाऽप्रत्यतो भवः न ततोऽन्यत्र निःस्यं दान्नात्ता तं प्रविशंति ते ५९ न निर्गताऽप्रसातात्ते
 द्रव्यत्वाऽभावयोगतः विज्ञानेपितथैव स्युराभासस्या विशेषतः ५९
 हादिवत्तद्वत्त्वाभावयोगतः द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वं तदभावाद् द्रव्यत्वाऽभावः द्रव्यत्वाऽभावयोगतो द्रव्यत्वाभावपुक्तेर्वस्तु
 पि त्वाऽभावादित्यर्थः वस्तुनो हि प्रवेशादिसंभवति नाऽवस्तुनः विज्ञानं जासाधाभासास्तथैव स्युराभासस्या विशेषतस्तुल्यत्वात् ५९
 व्याचष्टे तस्मिन्नेवेति प्राभासानां देशांतरादागमनस्यानुपलंभो हेतुः कर्तव्यः अनुपलब्धिमिव हेतुहृत्य तत्तीयपदार्थमाह नचेति च
 तुर्यपदार्थमाह न च निःस्यं दनमिति ५९ रज्जुवक्राद्याभासानां देशांतर्निर्गमनप्रवेशनयोरसंभवं साधयति नेत्यादिना दृष्टान्ते नि
 विषाभासवत्तदार्थं तिकेपि जन्माद्याभासामिथ्येव भवेयुरित्याह विज्ञानेपीति रज्जुवक्राद्याकारेषु जन्माद्याकारेषु चाभासत्वं
 तुल्यत्वादित्येवमाह प्राभासस्येति इतश्च दृष्टान्ते मिथ्यात्वमाभासानां मेवमिहाह किंचेति तदेव पूर्वार्द्धे योजनयैविशदयति
 नेति रज्जुवक्राद्याभासानां वस्तुताऽभावेपि किमिति प्रवेशादिसिद्धिरित्याशंकाह वस्तुनो हीति द्वितीयादौ योजयन् दार्ष्टिकं त्रिकमाच
 षे विज्ञानपीति ५९

वस्तुनो हीति द्वितीयादौ योजयन् दार्ष्टिकं त्रिकमाच

मा. भा. टी.
२३

कुरस्यमदुपमा मत्तमिच्छता कुतो जन्मनाशो व्यवहारे येन तत्राह संवसेति अविद्यया सर्वस्य जायमानत्वे सस्य विधा विषये निमित्तं नामनास्ते
 वेसाहशास्त्रमिति परमार्थस्तु सर्वमजंकुरस्यमास्थीयते तेन कल्पना विनाशो नास्ति चेत्तु फलसादृश्याह सदावेनेति पूर्वापरविरो
 धमाशंकते न त्विति न तावदात्मनो जन्मनाशो न स्य कुरस्यत्वान्नापिततोऽस्य तौ पक्षौ तस्याद्वितीयत्वात्तथा च हेत्वादेर्वधस्य जन्म
 नाशो न त्वपावक्तव्यविषयः उच्यमाने समाधाने मनेः समाधानमर्थयते प्रलिवति तत्र पूर्व भोगात्तरार्थकयपति संवसेत्यादि
 ना अविधा विषये निस्य वस्तु नोभावे फलितमाह अतर्हति द्वितीयादौ तरार्थमाह परमार्थेति जासभावे जन्मादिविक्रियाभावस्त
 नन्वजादात्मनोऽमत्तनास्ते वत्तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य चो सति विनाशादिसुच्यते त्वया प्रणु संवसा संवराणं संवृत्तिर
 विधा विषयो लोकि को व्यवहारस्तथा संवसा जायते सर्वे तेन विधा विषये शाश्वतं निसं नास्ति वै अत उ सति विनाशान्तरा
 संसारजायत इत्युच्यते परमार्थसदावेन त्वजसर्वे सर्वमात्रे वयस्मात् प्रतो जासभावा दुस्ते न नास्ति वै कस्यचिद्वेतुफ
 संवसा जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै सदावेन सजं सर्वमुस्ते न नास्ति वै
 परमार्थ इति जायते जायते तेन तत्त्वतः जन्ममायोपमतेषां साचमायान विद्यते ५२

सं. १

लोदेरिसर्थः ५० येषां ज्ञानोऽमेच धर्मा जायते रतिकथं तेन रसे वं प्रकारः पयोः क्ता संवृत्तिर्निर्दिश्यते रतिसंवसेव धर्मा जायते न तु तत्त्व
 तः परमार्थतो जायते यमुनस्त संवसा जन्मतेषां धर्माणां ययोक्ता जायथा मायया जन्म तथा योपमेषु तेन मायानामवस्तु तर्हि नैव
 साचमायान विद्यते माये सचिद्यमानस्या ख्ये स्य भिन्नायः ५२
 मेतो चेदाभावे हेतुं कथयति तेनेति पथा पुरो वर्त्तिनि भुजंगभावमनुभवनाविवेकी नास्ति भुजंगो रज्जुरेषा कथं वृथे वविमेषाति भ्रांत
 मभिरुधाति भ्रांतस्तु ह्युक्ता यादपराधादेव भुजंगं परिकल्प्य भ्रांतः सन् पत्त्रायति न च तत्र विवेकि नो वचनं मरुदस्या विरुध्यते तथाप
 रमार्थ कुरस्यो मर्शनं व्यवहारिक जन्मादिवचने ना विरुद्धमिति भावः ५० संवसा जायते सर्वमिमुक्तं तदिदानीं प्रपंचयति धर्मा रति
 तत्रापं पादं विमज्जत येषां प्रसिद्धावयो त कुमिति शब्दस्य दर्शयति ते रसे वं प्रकार इति एव प्रकारत्वे मेव स्फोरयति यथा केति अनेन
 रप्रसुता संवृत्तिरिति शब्देनोक्ता तथा च संवसेव ते धर्मा जायते न तु तेषां तत्त्वतो जन्मास्तीत्यर्थः ननु तत्त्वत इत्युक्तं प्रपंचयति परमार्थ
 तर्हि संवसा पि जन्मपारमार्थिकमेवेसा शंका तनीयं पादं योजयति यमुनरिति प्रसक्तं जन्मेति शेषः चतुर्थपादार्थमाकांक्षाद्वारा

मा
राम.
१२

परिणामवादस्य सृष्टिश्च नु सारेण स्वीकार्यत्वमाशंक्य निरस्यति भूततरति परिणामवादे विवर्तवादे च सृष्टिश्चुतेर विशेषादद्वैतानुरोधि
 शुति युक्तिवशाद्विवर्तवादे वस्वीकर्तव्यतेति भावः सृष्टिश्चुतेरद्वैतानुरोणे प्रमाणात् प्रमाणा युत्ते नु गृहीतमद्वैतमेवाभ्युपगंतव्य
 मिति फलितमाह निश्चितीमिति श्लोकव्यावर्त्तीमाशंकादर्शयति न त्विति यथात्मा कार्याकारेणान जायते तर्हि सृष्टिश्चुतेर श्रुष्टा
 स्यादित्यर्थः सृष्ट्यनुवादिनी श्रुतिरस्तीत्यंगीकरोति वाटमिति तस्यामिथ्यास्यनुवादित्वेन कथमुपपत्तिरित्याशंकाह सात्त्वितिक

नन्वजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिकाश्रुतिर्न संगच्छते प्रामाण्यं वाटं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिकाश्रुतिः सात्वत्यपरा उपा
 यः सो बतारा पेत्यवो वामः इदानीमुक्ते पि परिहारे पुनश्चोद्य परिहारे विवक्षितार्थं प्रति सृष्टिश्चुतः साराणामानुलो म्य विरोधा
 भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समाश्रुतिः निश्चितं युक्तियुक्तं च यत इवति नेतरतः ॥ २३ ॥
 शंका मात्र परिहारायै भूततः परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुनि अ भूततो मा यदा वा माया विने व सृज्यमाने वस्तुनि समा
 नुत्या सृष्टिश्चुतिः ॥ ॥

यमद्वैतपरत्वेन सृष्टिश्चुतेरुपपत्तिरित्याशंकाह उपाय इति यदि सृष्टिश्चुतेरद्वैतपरत्वेन तद्विरोधसमाधी अधस्तादेवोक्तो तर्हि पुन
 श्रुद्यंतपरिहारश्चाप्युक्तो पुनरुक्तेरित्याशंकाह इदानीमिति मिथ्या सृष्टिवादे श्रुतिपदानामसृजतामवदित्यादीनामसामंज
 सविरोधाशंकायां तावन्मात्रं परिहर्तुं पुनश्चोद्य परिहारादित्यर्थः श्लोकस्य तात्पर्यमुक्ता पूर्वोद्धृष्टा रागाद्या करोति भूततरति ॥

तत्र

१

मो. भा. ३ मायास्येयामयास्येसादिचतुर्ज्ञेजोः सज्जनेतिप्रतिः। प्र चतुर्धाभवदिति श्रुतिस्तदेवदत्तो व्याघ्रोभ वदिति वन्न च सम्यक्विशेषणमत्रोप
१४ लभ्यते। तेन माया मया सृष्टा विद्याया मया सृष्टिः प्रकृत्यर्थः। गोरा मया यो मुर्यो संप्रत्यपरतिन्यायमाश्रित्य शकते नन्विति अ
श्रिमांरा व करस वमारावके प्रिशद प्रयो गेप्यप्रिमानये सादिप्रयो गे प्रथमे वदिते मुर्य मेव प्रथमे प्रतिभातीति मुर्ये परमु
र्यते मुर्या र्यत या मया सृष्टिरेष्टये र्यः मुर्य सृष्ट्यगी कारे पिसया सृष्टिर्न सिधेत्तस्मिन् स सत्यायाः सृष्टेः सृष्टि शब्दार्थे तेना
सिद्धत्वादिति परिहरति नैसादिना लौकिकानां मुर्यसृष्टेः सत्यसृष्टित्वेन प्रसिद्धत्वेपि फलाभावात् तत्र श्रुतितात्पर्यमित्याह निष्प्र

मि

ननु गौरा मुर्ययोर्मु र्येशब्दार्थे प्रतिपत्तिरुक्ता न अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वात् निष्प्रयोजनत्वाच्चे सवोवाम अवि
द्यासृष्टिविषये वसवो गौरी मुर्या च सृष्टिर्न परमार्थतः सवात्याभ्यंतरोत्य जदति श्रुतेन स्मा च्छानि श्रुतेन
देकमेवाद्वितीयमतममृतमिति पुक्तिपुक्तेव पुक्तावसेपत्रे तदेव सवोवाम पर्वेः ग्रंथेः। तदेव श्रुतार्थो भवति नेतरत
कराचिदपि २३

योजनत्वाच्चेति अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वेव स्पष्टपति अविद्येति गौरी स्मरेथादिसृष्टिः मुर्या जागरे
वृगदिसृष्टि सवाप्यविद्यावस्थाया मेव तस्या सत्या मेव भावात् तत्तदृष्ट्या कापिसृष्टिः संभवति तथा भूतस्य सतः परतो वा वस्तुनो
न्याभावा समवा दतिरेकेणाव सृष्टेरयो गारित्यर्थः। वस्तु सत्त्वात्कोचनया वास्तव्याः सृष्टेरप्रसिद्धत्वे श्रुतिमनुकूलपति सवासे
निसृष्टेरविद्याया विद्यमानत्वेपि किं वस्तु विवक्षितमित्याशंकोतरा द्वे विभजते तस्मादिति निरवयवत्वे विभुत्वमित्यादि युक्तिस्तेनादृत
मेव श्रुतितात्पर्येण मनहेतमिति फलितमाह॥ तदेवेति॥

प्रम.

१४

जन्ममायोपमेतेषामि सुक्तं तदेव दृष्टं ता वषं मेन साधयति पथेसादिना श्लोका चरणकां कंदर्शयमो जयति कथमित्यादिना पूर्वपरत्वं सदा
वेन स्वजं सर्वमिति सपंचयति न जेष्टिनि प्राप्तिनि सानि स कथाना वतरतीत्य चहेतुमाह यजेति श्लोकस्य पूर्वार्द्धे व्याचष्टे परमार्थत
स्त्विति द्वितीयां व्याकरोति पथेसादिना तत्रेति प्रवृत्तेषु धर्मेष्टितियावत् प्राप्तिमुत्ति सानि स कथा भावेशब्दोच्चारं हेतुः तत्र प्रमाणमाह
पतइति ६० व्यात्मनः शब्दागोचरत्वं कथमसौ व्याख्यासमिः शब्देरेव प्रतिपाद्यतामायातीत्याशं सचित्तस्य दितमात्रमविचारसुंदरं

कथं मायोपमेतेषां धर्माणं जन्मेसाह यथा माया प्रयादां दिवा जाजायते तन्मयोः कुरो नासावंकुरो निस्योनचोऽखेरी विनाशी वाः
भूतत्वादेवं धर्मेषु जन्मनाशादियोजनायुक्तिर्ननु परमार्थतो धर्माणं जन्मनाशावापु ज्यतेत्यर्थः पूर्व परमार्थतस्त्वात्मसु प्रजेषु
निस्येकरसविज्ञमिमात्रसत्ताकेषु शाश्वतोः शाश्वतरुतिवानाभिधानं प्रवर्तते तदस्यः पत्रेषु वर्ण्यते पेर्यास्ते वर्णाः शब्दा
न प्रवर्ततेऽभिधानं प्रकाशयितुं प्रवर्तते तदस्यः इदमेव मिति विवेको विविक्तता तत्र निस्योनिस्यरुतिनोच्यते पत्रो वाचो निवर्तते
यथा माया मया ह जाजायते तन्मयोः कुरो नासां निस्योनचोऽखेरी तदुर्मेषु योजना पूर्व नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताः शाश्वता
ऽभिधाय च वर्णानुवर्तते विवेकस्तत्र नोच्यते ६० यथा स्वप्ने दृयाभासं चित्तं च तन्मिमापया तथा जाग्रत दृयाभासं चित्तं च तन्मिमा
पया ६१ मद्रूपं च दृयाभासं चित्तं स्वप्ने न संसयः मद्रूपं च दृयाभासं तथा जाग्रत न संसयः ६२ स्वप्ने दृक् प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै
दशसु स्थितान् प्रजानस्ते दजान् वापि जीवान् पश्यति यान सदा ६३

उत्पत्तमनसः संरमात्रं न परमार्थतर सुक्ता र्यो श्लोको ६१ ६२ तश्च गो गोचरस्या भावो हेतस्य स्वप्नान् पश्यतीति स्वप्ने दृक् प्रचरन्
पर्यटनस्वप्ने स्वप्ने स्थाने दिक्षु वै दशसु स्थितान् प्रवर्तमानान् जीवान् प्राणिनोऽजान् स्वेदजान् वापि सदा च पश्यतीति ६३

ग.

विशेष प्रतिपादक रूपं हेतमिति सदा तमां पथेति स्वप्ने प्रतिपाद्य प्रतिपादक हेतस्य चित्तस्य दितमात्रमेपि जागरिते कथं तथा स्यादित्या
शंकाह मद्रूपं चेति पौनरुक्त्यं श्लोक पौराशं कथं कां तर निरासार्थत्वात् नैव मिति मन्वानः सन्तार पसुनरिति ६१ वाचो गोचरी भूतस्य
हेतस्यासत्त्वे हेतुं तरमाचक्षणे दशतमाचष्टे स्वप्ने दिक्षु स्थितान् पश्यति तेन विद्यंते पथगि सुचत्वं संवधः श्लोकस्य तात्पर्यमाह रतश्चिति
इतः शब्दार्थमेव स्फुरयन्नरणि व्याचष्टे स्वप्नामिति न ते विद्यंते इति पूर्ववदन्वयः ६३

संवेदनस्य कल्पितरूपोपातरूपेण दृश्यत्वात् न दृश्यत्वेति केन सत्यमिति स्वप्नदृष्टांतेनोक्तमिदानीं तत्त्वतः संवेदनस्य विषयसंबंधाभा
वादात्मेव संवेदनमिदं चिन्तेति प्रत्यक्षं कथयति सर्वमिदं दिनादिनिर्विषयत्वेनासांगत्वे सिद्धे श्रुतिमपि संवादयति असंग
तिश्रुतिमुक्तिं सिद्धं मसंगत्वं साधयति सविषयस्येति २ निर्विषयत्वेन चित्तस्य सांगत्वं संगीतं तदसांगत्वं शास्त्रादेर्विशयस्यास
वारिण्यां कर्तृत्वे सांगत्वं ननु परमार्थतो वैशेषिकाः स्वप्नदृष्टान्तरमादिसमवायान्नातिवृत्तेन चित्तस्य कथं मसंगत्वं तत्राह
परति वैशेषिकपरिभाषिकस्य वहारानुरोधेन परार्थोपोरमादिः समवायान्तः स्यात्तत्र परमार्थभूतोस्ति किंतु संवेद्याप्रतिभासित
स्यादविहृदमसंगत्वं मिसर्थः यावत्संकोचमुत्थापयति नन्विति तत्र पस्यादिति सामान्येनोक्तं हेतुविशेषतोऽयं न क्ति शास्त्रेति

सर्वं ग्राह्यग्राहकवत्तत्त्वस्य दितमेव दृष्टं चित्तं परमार्थतः प्रामेवेति निर्विषयत्वेन निर्विषयत्वेन निसमसंगं कीर्तितं प्रसं
भो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः सविषयस्य हि विषये संगः निर्विषयत्वाच्चित्तमसंगमित्यर्थः २ ननु निर्विषयत्वेन चेतसंगत्वं चि
त्तस्य न निःसांगता भवति यस्मात्तथा शास्त्रादिभिः सविषयस्य विद्यमानत्वात् नैव दोषः कस्मात्तत्र परार्थः

न कश्चिज्जायते जीवः संभ वोऽप्यन वि पते एतत्तद्वत्तमसंयत्र किंचिन्न जायते १ चित्तस्य दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकव
त्तद्वत्तमचित्तं निर्विषयं निसमसंगं तेन कीर्तितं २ योस्ति कल्पितसंवेद्यापरमार्थेन नास्तीति परांतत्राभिसंवेद्या
स्यान्नास्ति परमार्थतः ३

शास्त्रादिर्विद्यते संकल्पितसंवेद्या कल्पिता च सा परमार्थप्रतिपक्षुपापत्वेन संवेदितश्च तया योस्ति
परमार्थेन नास्तीति न विद्यते तात्तदेतन्न विद्यते इत्युक्तं पश्च परंतत्राभिसंवेद्या परां शास्त्रावधारणा स्यात्तदार्थः स परमार्थतो
निरूपमाणो नास्ति वत न पुक्तमसंगत्वे

प्रारिशादेन प्रमाता प्रमाणप्रमेयमिदं दिष्टं स्यात्ते प्रसंगत्वात्ते पं परिहरति नैव दोष
इति तत्र निर्विषयत्वे हेतुं प्रश्नपूर्वकं पूर्वार्द्धं योजनया साधयति कस्मादित्यादिना परमार्थतो हेतुस्यासत्त्वे वा कोपक्रममनु
गुणमादर्शयति तात्तदिति द्वितीयां योजयति यश्चि न हि दृश्यस्य लक्षणं गुणादिपंचकस्य च ततोऽभावत्वं क प्रातिस्विकलक्षण
तिपत्तिमंतरेण प्रकल्प्यते तस्या च तद्वत्तत्त्वतस्तत्त्वतिपत्तौ तदितरप्रतिपत्तिः तस्यातिपत्तौ च तद्वत्तत्त्वतस्तत्त्वतः प्रतीतिपरस्या
श्रमात्तन किंचिदपि वस्तुतः सिद्धेदित्यर्थः वस्तुतो निर्विषयस्ये व सिद्धत्वात् सांगत्वं चित्तस्य प्रागुक्तं सांगत्वं मवे सुपसं हरति तेनोति ३

अविद्यमान

शास्त्रादिभिरकल्पनायाः संवेदितसिद्धत्वे तदधीनात्मजत्वकल्पनापि संवेदितसिद्धे वस्यादित्याशंकां गीकरोति प्रज्ञादिकल्पितमात्मन्यजत्व
मिसंवेदितमाह परतंत्रेति परिणामवादप्रसिद्धं जन्मनाभांसेवात्मा जायते जन्मनश्च विभ्रमत्वेतन्निषेधस्यातत्त्वस्यापि तत्त्वयुक्तमित्यर्थः
श्लोकव्यावर्थांशं का माह नन्विति शास्त्रादिभिरकल्पितत्वे तस्य युक्तामात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः किमजोयमा मेति याव
हारस्य कल्पितत्वं किं कातदुपलक्षितस्वरूपस्येति विकल्प्याधर्मिकरोति ससमिति प्रज्ञोपमिसाभिधानस्य संवेदितप्रयुक्तत्वात्तद
वहारस्य कल्पितत्वमिष्टमित्यर्थः केवत्यावस्थायामजोपमिसाभिधानाभावमभ्युपेयमावर्ष्य दर्शयति परमार्थेति प्रामेयजत्वम

ननु शास्त्रादीनां संवेदितत्वे प्रज्ञादीनां यमपि कल्पना संवेदितः स्यात्तस्यैव शास्त्रादिकल्पितसंवेदितत्वे वा ज्ञेयं परमार्थेन नाप्य
जोपम्यापरंतत्राभिनिष्पत्त्या परां शास्त्रादिसिद्धिमपेक्ष्योऽजसुक्तः सः संवेद्या जायते प्रतोऽस्तीयमपि कल्पना संवेदितः स्यात्त परमार्थवि

प्रज्ञाः कल्पितसंवेद्यापरमार्थेन नाप्यजः परंतत्राभिनिष्पत्त्या संवेद्या जायते तुलः ४ प्रभूताभिनिवेशोस्ति दृष्टं तत्र न विद्यते
दृष्टाभावं सवुधैव निनिमित्तो न जायते ५ यदानलमते हेतुनुत्तमाधममध्यमान् तदान जायते चित्तं हेतुभावफलकुतः ६

वधेनेव क्रमते इत्यर्थः ४ यस्मादसत्तद्देतविषयस्तस्मादसत्तद्देते निनिवेशोस्ति केवलमभिनिवेशः प्राग्रहमात्रं दृष्टं तत्र न विद्यते मि
ष्याभिनिवेशमात्रं च जन्मनः कारणं यस्मात्तस्मात्तदृष्टाभावं बुद्ध्या निनिमित्तो निवृत्तमिष्यादृष्टाभिनिवेशोयः स न जायते ५ जासाश्च
प्रविहिता आशीर्वाजितैरनुषीयर्मेनाधर्मदिवत्तादिप्रसिद्धे तव उत्तमा इत्यर्थः केवलाश्च धर्मधर्म्यामिष्यामनुष्यत्वादिप्राप्त्या म
द्यमाः तिर्यगादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्मलक्षणः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमास्तानुत्तममध्यमान् प्रविधायां कल्पितान्यदा एकमे

वहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयां योजयति न हेतुमाह यस्यादिति परे वा परिणामवादिनां शास्त्रेण परिणामप्रसिद्धिस्तामपेक्ष्य तन्निषेधेन योज
रसान्मोक्तस्तत्संवेदयैव पतो जायते प्रतश्च प्रतियोगिजो जन्मनः संवेदितसिद्धिस्तान्निषेधरूपमजत्वमपि तादृगेवेत्यर्थः प्रज्ञादित्याव
तिपत्तिस्तत्स्वरूपस्या कल्पितत्वं तस्य कल्पनाभिधानत्वात्तत्र च कल्पितस्य शास्त्रादेरकल्पितेन प्रमितिहेतुं प्रतीतिं विवादिप्रमितिहेतुं
संवेदितपत्तत्वादिनिर्णयः ४ ननु ज्ञानस्य कल्पितत्वं शास्त्रादिजन्मत्वेमिष्यात्वात्तना पुनरावृत्तिफलसाधनत्वं तत्राह प्रभूतोति पूर्वो
यः संसारः ससः स्यात्तदान निवृत्तये साधनमपि वस्तुभूतमभिधायते मिष्याभिनिवेशमात्रं स्यनुमिष्याया जन्मेनापि ज्ञानेन वस्तुनिषेधेन
निवृत्तिः सिध्यतीति श्लोकार्थं कथयति यस्यादित्यादिना ५ निनिमित्तो जायत इत्युक्तं तदेतस्य पंचयति यरेति उत्तमान् हेतुन विभजते

विवादो
दि ३

३३ मा. ३०. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 व्यानुसन्तिः सा सर्वदा तर्कवत्स्यात्समा निर्विशेषाः दूयाच्च पूर्वमप्यजातस्येवानुसन्त्यचित्तस्य सर्व
 प्यादप्यस्यस्यः यस्मात्सा विज्ञानात्तचित्तदृश्यतत्तदप्यजन्मचतस्यादजातस्य सर्वस्य सर्वदा चित्तस्य समादूयाच्चानुस
 न्तिः तपुनः कदाचिद्भवति कदाचिद्धान भवति सर्वदैवस्यैव स्यः ॥ ७ ॥

हेत्वभावस्यादिना यथा रूपकल्पनाकालेपि शक्ते
रूपत्वं स्वाभाविकं तथा जन्मकल्पनाकालेपि संविदे निर्विशेषाः द्वितीयब्रह्मता स्वाभाविकी जन्मभ्रमनिवृत्त्यपेक्षया
तत्तदानजायत इत्युक्तमिहाह सर्वदेहिनो केवलं मोक्षावस्थेयं चेन्न न्यस्या जह्वं किंतु यदा पुनरुक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याह
सर्वावस्था स्त्विति सर्वस्येव चित्तप्रतिबिंबस्य विकल्पब्रह्मरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह अदृष्टाच्च तितृतीयपादापर्य
कथयति पूर्वमपीति तत्र हेतुमाह यस्मादिति तस्मात्तज्जुमरणीवत्तद्वैतस्य जन्मश्रुदृश्यत्वाद्दस्तुतो सत्यादिति यावत्

हृत्पाभावंसंबुद्धे वनिनिमित्तो न जायत इत्युक्तं तद्विद्वान्निप्रपञ्चयति बुद्धिहेतुभावात्पलक्षितं सत्ताप्रनायनं तां परमार्थभूतां पति
पददेवादिप्राप्तिप्राप्तौ धर्मादिहेतुमसां कार्यणाननुतिष्ठनपराविद्वान्प्रवर्तिष्यते तदा सर्वसंसारकारणरहितं पदमश्रुवानो न पुनः
शरीरगह्वातीत्यर्थः श्रौतं कथाचक्षेपयोक्तेनेति दृश्यं त्वदिना हेतुना हेतुस्य रज्जुसर्पादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तं न्यायस्तेन चेन्नम
स्य जन्म नियतदूयं निमित्तं तस्याभावनामभावोपलक्षितं सत्तां निमित्तो भावो देवानां पुनः तां तस्मादेव सत्तां बुद्धेति योज
नापृथगिति देवतादिष्वृजन्मप्राप्तये धर्ममनुष्यत्वाप्राप्तये धर्मो धर्मोतिर्यगाद्यधर्मयोनिप्राप्तये चाधर्ममसां कार्यणाननुतिष्ठ
निप्रियावत्प्रवृत्तस्य ज्ञानवतो धर्मो धनुषानां योगो हेतुस्तत्त्वयति सत्केतिकार्यभूतसर्वानर्थराहित्यमुक्ता पुनरभयमिदं स्या
यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य दूयस्याभावादनित्ततां च सत्तां परमार्थस्यां बुद्ध्या हेतुं धर्मादिकारणं देवादिप्राप्तिप्रा
प्तये पृथगः नाप्रवृत्तनुपादानस्य क्त्वा हेतुषणः सन कामशोकादिवर्जितं प्रविष्टादिरहितं मभयं परमश्रुते पुनर्न जायत
इत्यर्थः यस्माद्भूताभिनिवेशात् सत्तिदूयस्यास्त्विति श्रयो भूताभिनिवेशस्तस्माद्विद्यायामो ह रूपं हि स दृशे तदनु
बुद्ध्या निमित्ततां सत्तां हेतुं पृथगः नाप्रवृत्त वीतशोकं तथा काममभयं परमश्रुते प्रभूताभिनिवेशाद्विसदृशे तस्य
वर्तने वस्त्वाभावं संबुद्धे वनिः संगं विनिवर्तते नित्यतस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हितदा स्थितिः विषयः सहिबुद्धानां तस्याप्य
रूपे तच्चित्तं प्रवर्तते तस्य दूयस्य वस्तुनोऽभावं यथा बुद्ध्यां स्तरात्तस्मान्निः संगं निरपेक्षं स हि निवर्तते भूताभि
निवेशविषयात् नित्यतस्य हेतुविषयाद्विषयान्तरे वा प्रवृत्तस्याभावदर्शनेन चित्तस्य निश्चला चेतने वर्जिता बुद्ध्या स्व रूपे वत
दा स्थितिः सैवावस्था रूपस्थितिः चित्तस्यादूयविज्ञानैकरसवनलक्षणसहियस्याद्विषययोगोचरः परमार्थदर्शिनो बुद्धानां तस्मात्तस्याप्य
यमाह प्रविधेति यथोक्त पदप्राप्तिः सदास्तीत्याशंकाह प्रभूतेति याभिचारित्वादिभिर्हेतुभिरदूयात् दर्शनेन वा साध्या साधनात्मनो हे
तुवस्तुनोऽभावं यथा पुमान् बुद्ध्यां स्तरावस्तुभावं पुरुषो बुद्ध्यां वनिः संगं चित्तं यथा पुनर्न प्रवर्तते तथा तन्निवृत्तिमनुतिष्ठतो भवतीत्यर्थः
प्राणिभिर्जन्तयस्मादिसादिना यस्माद्भूताभिनिवेशात् तदनु रूपे चित्तं प्रवर्तते तस्मान्निः संगं विनिवर्तते रतिसंबंधः प्रभूताभिनि
वेशमेव विशदयति प्रसतीति प्रभिनिवेशस्याविद्यायामो ह रूपत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति वक्तुं हीयुक्तं तदनु रूपं परमं तच्छब्दे
भिनिवेशो गह्यते तस्यैव भिनिवेशविषयस्य सार्थः प्रभयं परमश्रुत इत्यत्र हेतुमाह नित्यतस्येति विदुदनुभवेकां स्यादशेषक

मो. भा. ११. यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्तमेव पुनर्विशिनधिः प्रजमिति स्वयं प्रभातत्वे हेतुमाह सद्बुद्धिरिति कल्पितस्य सर्वस्य धारणादुर्मोना लोकाय
 १० मविपरतंत्राभविनुमहे सन वस्या नादतः स्वयं ज्योतिरिह्याह धर्मरुति किंचिदधीयते सर्वं निक्षिप्यते सुषुप्ताया च स्मिन्निति धातुरात्मो
 चते तथा च सर्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारे पिसु बुद्धादौ साक्षितयात्मनः सिद्धेः स्वयं ज्योतिषमेव धर्ममिह्याह धातुरिति किंचात्म
 त्वादेवात्मनः स्वयं ज्योतिषमः मया घटवदनात्मत्वप्रसंगादिमाह स्वभावत इति प्राकांक्षा पूर्वकं श्लोकप्रवक्तार्यतदुक्तरा
 लियो जयति पुनरपीत्यादिना धातुस्वभावत इत्येकं पदं गृहीत्वा आचक्षेवस्त्विति विवक्षितार्थस्तु पूर्वस्मान्नातिरिच्यते
 २१ प्रात्मा चेदुक्तलक्षणो विवक्षितस्तर्हि किमिह सोऽश्रुसाचार्यो पदिष्टस्तथैव सर्वैर्न गृह्यते तत्राह सुखमिति मिथ्याभिनि

पुनरपि कीदृशश्चासौ बुद्ध्यां विषय इत्याह स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नादिस्याद्यपेक्षं स्वयं ज्योतिः स्वभावमिसर्थः सद्बुद्धिभातः
 सदेव धिभात इत्येतत्त एव एवं लक्षणा प्रात्मा लोको धर्मो धातुस्वभावतो वसुस्वभावत इत्यर्थः २१ एवं च मानमविपरमार्थं
 तत्त्वं कस्मात्तल्लोके केन गृह्यते इत्युच्यते यस्माद्यस्य कस्यचित् दृयवस्तु नो धर्मस्य गृहेण गृहणावेशेन मिथ्याभिनिषत्तया सु

प्रजमतिमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयमेव सद्बुद्धिभातो हो वैषम्यमो धातुः स्वभावतः २१ सुखमाविष्यते नि संदुःखं विवि
 यते सदा यस्य कस्य च धर्मस्य गृहेण भगवानसौ २२ त्वमाविष्यते प्रजाया सेनाया घते इत्यर्थः दूयोपलब्धिनिमित्तं हित
 जावरणं न यत्नांतरमपेक्षते २३ एवं च विविष्यते प्रकटीक्रियते परमार्थं ज्ञानस्य दुर्लभत्वात् भगवानसा वासा दयोरेव इत्यर्थः प्रतो वे
 दं तेराचार्यैश्च बहुश उच्यमानो विनेव तातुं शक्य इत्यर्थः आश्रयो वक्ता कुशलोऽप्यलब्धोति श्रुतेः २२

क। वेशारामतत्त्वस्वरूपं सुखं सदे वा र्द्धयते तस्मादेव वस्तुतोऽसदपि दुःखं सर्वदा प्रकटीक्रियते तेनासौ भगवानात्मा श्रुसाचार्योपरि
 ष्ठापितविषयो भवतीत्यर्थः श्लोक आवर्त्तमाशं को दर्शयति त्वमिति स्वयं ज्योतिषादि प्रागुपदिष्ट प्रकारेण तियावत्तत्र श्लोक
 मवक्तार्यमाकरोति उच्यते इत्यादि नोद्वेगो ह्यप्राणेपि कथमात्मस्वरूपस्य सुखस्यानायासेनाच्छाद्यमानत्वं तत्राह ह्येति रतश्चा
 त्तत्त्वं यथा वन्न प्रतिभातीत्याह दुःखं चेति यथा च दाम्प्रभावे हेतुमाह परमार्थेति देवो यायात्प्येन न भातीति शेषः सुखस्य
 विद्यमानस्याचरणमविद्यमानस्य दुःखस्य विवरणमिति स्थिते फलितमाह अत इति श्रुसाचार्यो पदेशस्य तास्य मूल्यात्वे वा
 रयति बहुश इति प्रात्मा निप्रवचनस्य परिज्ञानस्य दुर्लभत्वे प्रमाणमाह आश्रय इति २२

राम.
१०

मि

सह ५